

เอกสารทางวิชาการ

การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

อัจฉรา กาญจน์ไฉย

อักษรศาสตรมหาบัณฑิต

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

อัจฉรา กาญจนไวย
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เอกสารทางวิชาการ

หมายเลข 2/006

(พฤษภาคม 2524)

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
เลขที่ 413/38 ถนนอรุณอมรินทร์ บางกอกน้อย
กรุงเทพมหานคร. โทร. 424-5768.

คำนำ

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2509 และต่อมาได้จดทะเบียนเป็นมูลนิธิในปี พ.ศ. 2521 โดยมีเป้าหมายหลักในการส่งเสริมและเร่งรัดให้มีการจัดทำหนังสือตำราทุกประเภทในสาขาวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปลและเรียบเรียง งานถอดความ งานรวบรวม งานแต่ง และงานวิจัย ในระยะแรกเราได้นำส่งเสริมงานแปลเป็นงานหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานแปลตำราทางวิชาการ แต่ต่อมาตำราในสาขาวิชาเหล่านี้มีมากขึ้น ในปัจจุบันมูลนิธิฯ จึงกำหนดเป้าหมายหลักในการส่งเสริมให้มีการผลิตตำราและหนังสือประกอบการศึกษาที่มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับเมืองไทย อาเซียนอาเซียนและอื่นๆ โดยเฉพาะ

ในปี พ.ศ. 2523 มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มีนโยบายที่จะผลิตเอกสารทางวิชาการ เพื่อเผยแพร่ผลงานทางวิชาการในสาขาวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งของนักวิชาการชาวไทยและชาวต่างประเทศ โครงการเอกสารวิชาการดังกล่าวนี้ จะประกอบด้วยเอกสารทางวิชาการรวม 2 ชุดคือ

ชุดที่หนึ่ง รวมบทแปลและเรียบเรียงบทความ หรือเอกสารทางวิชาการที่ชาวต่างประเทศเขียนเกี่ยวกับเมืองไทยในแง่มุมต่าง ๆ ในสาขาวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ เอกสารทางวิชาการชุดนี้จะมีลักษณะคล้ายคลึงกับ จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ซึ่งมูลนิธิฯ ได้เคยจัดทำมาแล้วในระหว่างปี พ.ศ. 2516 - 2519 ต่างกันแต่เพียงว่า จะมีการรวบรวมบทความในหัวข้อเดียวกันให้เป็นกลุ่มก้อน และนอกจากนี้เอกสารต้นฉบับที่อยู่ในข่ายของการจัดทำเอกสารทางวิชาการชุดนี้มีคำจำกัดเฉพาะภาษาอังกฤษทั้งที่เคยเป็นมาในอดีต หากแต่จะขยายวงรอบให้ครอบคลุมผลงานในภาษาต่างประเทศอื่น ๆ ด้วย

ชุดที่สอง เป็นรายงานผลการวิจัย ทั้งที่เป็นงานวิจัยอิสระและงานวิจัยที่ได้รับเงินอุดหนุนจากสถาบันต่าง ๆ รวมตลอดจนถึงงานวิทยานิพนธ์

เจตนาารมณ์ของการจัดทำเอกสารทางวิชาการดังกล่าวนี้ มิได้มีเฉพาะแต่การ
เผยแพร่ผลงานทางวิชาการเท่านั้น หากทว่ายังเป็นการเตรียมต้นฉบับสำหรับการจัด
ทำหนังสืออ่านประกอบการศึกษาลักษณะวิชาต่าง ๆ (Readings) ในภาคภาคนำอีกด้วย

ท่านที่สนใจเสนอเอกสารทางวิชาการให้มูลนิธิฯ จัดพิมพ์ โปรดติดต่อเจ้าหน้าที่
มูลนิธิฯ ทางจดหมาย หรือทางโทรศัพท์ เอกสารทางวิชาการเรื่องใดที่ได้รับการพิจารณา
จัดพิมพ์ ผู้เขียนจะได้รับเงินสมนาคุณจากมูลนิธิฯ ในอัตราอันสมควร

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

413/38 ถนนอุรุพงษ์มรินทร์

บางกอกน้อย กรุงเทพฯ 7

โทร. 424-5768.

การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394)

(The Revival of Buddhism during the early Bangkok period 1782-2394)

ปัจจัยที่ทำให้การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2394 มีสาเหตุ
เนื่องจากสภาพการพื้นฐานในสังคมบางประการ ภายใต้ความคิดและความเชื่อของคนไทย
ในสมัยนั้น อันเป็นแรงกระตุ้นให้พระพุทธศาสนาได้รับการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเป็นลักษณะเฉพาะ

สาเหตุประการแรก คือ สภาพพระพุทธศาสนาหลังเสียกรุงศรีอยุธยาเสื่อมโทรมมาก
ทั้งในค่านิยมและจิตใจ พระภิกษุสงฆ์สืบทอดพระศาสนากระจัดกระจายได้รับความอดทหายาก
พระสงฆ์บางรูปจึงสึก หรือมีฉะนั้นจะหลบหนีไปอยู่ที่อื่น¹ ทั้งให้วัดร้างและถูกทำลายด้วยฝีมือ
ของผู้นายกมหาพรตที่มีค่าตามวัด ซึ่งปรากฏว่ามีทั้งชาวไทย จีน และพม่าที่ทำลายพระนิยสถาน
ที่มีค่าลงเป็นจำนวนมาก²

ประการที่สอง บทบาทของกลุ่มอุปการะ พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์
มีนโยบายในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาทุกพระองค์ โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเป็นพระวชิรญาณเถระ สำหรับกลุ่มอุปการะ
คามหัวเมืองใต้อนโยบายการบำรุงพระพุทธศาสนาจากส่วนกลาง³

¹ สมเด็จพระวันรัตวัดพระเชตุพน, สังคัตติยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย,
แปลโดยพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ์), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
การศาสนา, 2521), หน้า 411.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 409 - 412. และประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 (พงศาวดารภาคที่
39 - 40), จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรีและกรุง-
รัตนโกสินทร์ตอนต้น, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511), หน้า 84 - 85.

³ รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช, (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2505), หน้า 206-
207, (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอก เจ้าพระยาบดินทรเดชาอนุชิต
ธำม ๘ นคร, 27 กุมภาพันธ์ 2505).

ประการที่สาม รัชกาลสุโขทัย รามคำแหงรัฐในสมัยรัชกาลที่ 1 - 2 มีไม่มากนัก และบางครั้งจะพบว่าราชโองการไม่เพียงพอกับราชจำป๋ แต่ปัญหานี้ไม่เป็นอุปสรรคต่อการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะลัทธิของศาสนาเชื่อ และดำเนินในสังคมไทยมีความสำคัญมากกว่า รัชกาลสุโขทัย จะเห็นได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีการรื้อฟื้นพระพุทธศาสนาในด้านพระธรรมวินัย คือ การสังคายนาพระไตรปิฎก (พ.ศ. 2331) ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีการปรับปรุงบทสวดมนต์ (พ.ศ. 2363) และฟื้นฟูระเบียบประเพณีในพระพุทธศาสนาบางประการ เช่น เริ่มทำพิธีในวันวิสาขบูชา เป็นต้น ในสมัยรัชกาลที่ 3 ราชโองการมีมากทั้งเงินตราและสินค้า ประมาณว่ามูลค่ากว่าปีละ 14 ล้านบาท⁴ ทั้งนี้เพราะมีการเก็บภาษีอากรเพิ่มขึ้น การไ้ระบบเจ้าภาษีอากร และการประกอบการค้ากับต่างประเทศที่ขยายตัวมากขึ้น โดยเฉพาะการค้าเรือสำเภา เป็นที่น่าสังเกตว่า บรรดาเจ้านายและขุนนางที่ประกอบการค้าเกิดมีฐานะมั่งคั่งร่ำรวยเช่นเดียวกัน ลักษณะดังกล่าวมีผลต่อรูปแบบของพระพุทธศาสนาในช่วงนี้คือ เกิดระบบอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา โดยผู้มีอำนาจทางเศรษฐกิจซึ่งแบ่งเล็งถึงฐานะใหญ่โตสวยงามของวัตถุ ทั้งจะเห็นได้จากลักษณะการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดโดยทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ได้รับการอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ และประชาชนผู้อื่นจะกัน

ประการที่สี่ อิทธิพลของมิชชันนารี มิชชันนารีอเมริกันนิกายโปรเตสแตนต์ได้เข้ามาเมือง...⁵ พร้อมกับวิทยาการสมัยใหม่ เช่น วิทยาศาสตร์ การแพทย์ การศึกษา เป็นต้น มิชชันนารีอเมริกันพยายามใช้ความก้าวหน้าทางวิทยาการเหล่านี้เป็นเครื่องมือในการชักนำคนไทยและชนชั้นให้เข้ารับ⁶

⁴ เจ้าพระยาอภัยภูรังก์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2, (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬารัฐสภา, 2504), หน้า 204.

⁵ วอลเตอร์ เจฟ เวลลา, ประวัติของโรงเรียนเจ้าอาวาส, แปลโดย ปิง ทองโสภิต, (พระนคร : โรงพิมพ์สวณกิจสงเคราะห์, 2514), หน้า 36 - 37.

⁶ จอร์จ ฮาวส์ เฟลด์ส, พจนานุกรมไทย หรือ Dictionary of Thai Language, (พระนคร : โรงพิมพ์รวมมิตรไทย, 2504), หน้า 24 - 33.

แม้ว่ามิชชันนารีจะไม่ประสบความสำเร็จในการชักนำคนไทยให้เข้ารีต เพราะปรากฏว่าในช่วงระยะเวลา 27 ปีนับตั้งแต่มิชชันนารีชุดแรกเข้ามาในประเทศไทย มีคนจีนเท่านั้นที่เข้ารีตประมาณ 27 คน⁷ และกว่าจะทำให้คนไทยเข้ารีตได้เป็นคนแรกต้องใช้เวลานานถึง 31 ปี แต่การเข้ามาจับหนาทในสังคมไทยของมิชชันนารีอเมริกัน ทำให้คนไทยบางกลุ่มตื่นตัวเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะพระวชิรญาณ ซึ่งทรงก่อตั้งกลุ่มผู้นับถือธรรมใหม่ ซึ่งต่อมาเป็นคณะสงฆ์ธรรมยุต กล่าวได้ว่า มิชชันนารีอเมริกันมีส่วนต่อการเปลี่ยนแปลงวัตรปฏิบัติและความเชื่อของคณะสงฆ์กลุ่มนี้⁸

ประการที่ห้า แนวความคิดที่มีอิทธิพลต่อ "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา" ซึ่งอาจสรุปได้ว่าเป็นแนวความคิดความเชื่อของคนไทยในเรื่อง "กรรม ผลของกรรม"⁹ คติเรื่องพระพุทธศาสนาหาพบปี ปัญจันตรธาน และพระศรีอารย¹⁰ รวมตลอดถึงแนวความคิดของผูกโกรธ โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ในการที่จะต้องเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ซึ่งแนวความคิดความเชื่อเหล่านี้มีผลต่อการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในช่วงนี้เป็นอย่างยิ่ง

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 106. และสังฆราชปาลเลกซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย เล่ม 2, แปลโดย สันต ห. โกมลบุตร, (พระนคร : สำนักพิมพ์ภาวณา, 2516), หน้า 319.

⁸ หนังสือเรื่อง เซอร์ ยอน ไบริง เข้ามาเมืองไทยทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศสยาม เมื่อปี พ.ศ. 2396 ตั้งแต่วันที่ 24 มีนาคม - 25 เมษายน, แปลโดย เพง พ.ป., นนทบุรี. (พระนคร : โรงพิมพ์ศรีรัตนสาร, 2502), หน้า 39.

⁹ เสถียร, ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4, (พระนคร : โรงพิมพ์เคลิเมลย, 2478), หน้า 55.

¹⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, พิมพ์ครั้งที่ 4 (พระนคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียว, 2486), หน้า 534 - 543 และทองสมุทวชิรญาณ, หมายเหตุสังฆราชที่ 3, จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388) เล่มที่ 7 ตอน 2, ไทลอรูปพระเจ้า-ศักดิ์พระมัลลย์ พระศรีอารยเมตไตร พระอินทร์ ไซไว้ในพระวิหารวัดอรุณราชวราราม.

วัด : เบื้องหลังการสร้างและปฏิสังขรณ์

ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2394 ได้มีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดเป็นจำนวนมาก ทั้งในกรุงเทพมหานครและหัวเมือง ทั้งนี้เป็นเพราะสาเหตุทางศาสนสังคมและการเมืองประการต่าง ๆ คือ

สาเหตุทางสังคม

การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทำกันมากในเขตกรุงเทพและธนบุรี เพราะเป็นระยะที่ย้ายเมืองหลวงมาตั้งมั่นใหม่ ฝ่ายผู้ปกครองจึงพยายามทุ่มเทความสนใจในการสร้างซ่อมวัด ซึ่งมีผลทางจิตวิทยาการเมือง และมีผลต่อประชาชนด้วย น่าสังเกตว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมากกว่าสองรัชกาลแรก ทั้งนี้เป็นเพราะเหตุการณ์บ้านเมืองสงบเรียบร้อยมากกว่าเมื่อครั้งแรกตั้งกรุงประการหนึ่ง แต่สาเหตุประการสำคัญคือ ความศรัทธาของรัชกาลที่ 3 เอง ดังจะเห็นได้จากพระราชานุกิจของรัชกาลที่ 3 ที่ทรงใส่พระทัยในค่านี้นี้ ทรงกำหนดให้เวลาบ่ายโมง ซึ่งตามปกติเป็นเวลาที่เราเจ้าแผ่นดินจะเสด็จเข้าที่บรรทมสำหรับพระอิริยาบถ เป็นเวลาที่ทรงเสด็จออกให้พวกลูกขุนเข้าเฝ้าถวายแบบพระอารามต่าง ๆ และเวลาบ่ายตรง เป็นเวลารายงานการก่อสร้างให้พระองค์ทรงทราบ¹¹ และในการสร้างวัดพระองค์ก็จะเสด็จออกควบคุมตรวจตรา ดิฉันผลงานด้วยพระองค์เอง จะพบพระแทนประทับเป็นศิลาปรากฏอยู่ตามวัดที่รัชกาลที่ 3 ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์หลายแห่ง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ให้ข้อคิดเกี่ยวกับการสร้างกรุงเทพฯ ในสมัยแรกซึ่งว่า เพราะต้องการให้เหมือน "สร้างบ้านเมืองดี"¹² คือ กรุงศรีอยุธยาในยามปกติสุข จึงได้การสร้างวัดใหม่และซ่อมวัดเก่าขึ้นหลายวัดตามแบบสมัยอยุธยา ซึ่งความพยายามดังกล่าวไม่ใช่จะทำเฉพาะพระมหากษัตริย์ หากรวมตลอดถึงพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้ามอม พระราชโอรส พระราชธิดา ขุนนาง พระสงฆ์ ข้าราชการและประชาชน

¹¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตการพิมพ์, 2522), หน้า 230-231. และพระราชปณิธานในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5, หน้า 179 - 185.

¹² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทยสยาม (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471, หน้า 29.

ทั้งนี้เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของสังคม เป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ เป็นที่พึ่งทางจิตใจ กลุ่มชนที่นับถือศาสนาพุทธ ไม่ว่าจะเป็นผู้อยู่พหุชาตินเพื่อหาที่พักใจใหม่ เพราะผลเนื่องมาจากการยึดคติชาดแคลน หรือหนีภัยจากโรคระบาด¹³ หรือผู้อพยพชาวต่างประเทศที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทย รวมตลอดถึงเชลยสงครามที่ถูกกวาดต้อนมาจะรวมใจกันสร้างวัดขึ้น¹⁴ โดยอ้างว่าเพื่อเป็นที่พึ่งทางจิตใจ และเพื่อความสะดวกในการทำบุญ แต่ในส่วนของจิตใจแล้ว การสร้างและปฏิสังขรวัดของบุคคลต่าง ๆ อาจมีปัจจัยความศรัทธา ความหวังบุญ¹⁵ หรือสร้างเพื่อชื่อเสียงของวงศ์ตระกูล¹⁶ เพื่อสถานภาพทางสังคมของผู้สร้าง¹⁷ ก็ได้

สาเหตุทางการเมือง

บุคคลในตระกูลสำคัญ เช่น ตระกูลขุนนาง และตระกูลสูงส่ง มีบทบาทในการสร้างและปฏิสังขรวัดมาก สำหรับตระกูลขุนนาง นอกจากจะควบคุมอำนาจสูงสุดทางทหารแล้ว บุคคลในตระกูลยังมีความเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ และตระกูลสำคัญอื่น ๆ อีก ทำให้ตระกูลขุนนางเป็นปึกแผ่นมั่นคงในสมัยรัตนโกสินทร์ การสร้างวัดของตระกูลขุนนาง สะท้อนให้เห็นสถานภาพทางสังคมได้เป็นอย่างดี¹⁸

¹³ กรมการศาสนา, "วัดบ้านนา อ.สามง่าม จ.พิจิตร, วัดทุ่งเค็ญ อ.กงไกรลาศ จ.สุโขทัย และวัดหนองกลับ อ.หนองบัว จ.นครสวรรค์", แบบสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับประวัติวัดทั่วประเทศ, กันยายน 2519.

¹⁴ ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังปรากฏมีประเพณีขมการกวาดต้อนเชลยสงครามเข้ามาไว้ในประเทศ เมื่อเชลยเหล่านี้ตั้งชุมชนอยู่ที่ใดก็ก่อวัดของเชลยสงครามที่ถูกกวาดต้อนมาเสมอ จากประวัติวัดที่เหลืออยู่ อ.เมือง จ.สระบุรี โคกลาวอิงประวัติพวกเชลยที่เข้ามาจากหัวพันทั้งห้าและหัวพันทั้งหก เมื่อเข้ามาอยู่ในเมืองไทยจึงสร้างวัดขึ้น กล่าวว่าเป็นประเพณีของชาวลาวไม่ว่าจะไปอยู่ที่ใดก็ตามจะรวมถือกันบูรณปฏิสังขรณ์เป็นไร่นา และสร้างวัดขึ้นเสมอ.

¹⁵ วัดส่วนใหญ่จะเกิดขึ้นจากสาเหตุนี้ เช่น วัดบางสะพานนอก กทม. (พ.ศ. 2374) วัดป่าหวายเก่า จ.ลพบุรี (พ.ศ. 2360) วัดราษฎร์ศรัทธาหรือวัดบ้านนา จ.เพชรบูรณ์ (พ.ศ. 2389) เป็นต้น.

¹⁶ กรมการศาสนา, "วัดหนัง อ.บางกอกใหญ่ กทม.", แบบสำรวจข้อมูล...

¹⁷ พระราชบัญญัติในชั้นรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-5. (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์, 2513), หน้า 127-8 และ 134-5.

¹⁸ วัดที่ตระกูลขุนนางสร้างทั้งในกรุงและหัวเมือง เช่น วัดบุบผาราม (วัดคอกไม้), วัดประยุรวงศาวาส วัดโพธิ์วัดการาม วัดทองนพคุณ วัดนวลนรดิศ วัดสร้อยทอง วัดประทุมเทวี วัดโยครนิมิตร จ.จันทบุรี วัดสมุทวิจิตร อ.ชุมเรียง อ.ไทรยา จ.สุราษฎร์ธานี เป็นต้น.

ส่วนตระกูลสิงหนะนี มีเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายกในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นผู้มีชื่อเสียงในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมากเช่นเดียวกัน มีหลักฐานว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่ารวบมาจากการค้าขาย เนื่องจากได้ต่อสำเภาไปค้าขายที่เมืองจีน สิ่งที่เป็นรายได้สำคัญ คือ เติบเหล็ก เพราะได้กำไรมาก¹⁹ จากการที่มีอำนาจทางตำแหน่งธุรกิจ และมีอำนาจทางการเมืองในฐานะเป็นแม่ทัพใหญ่สมัยรัชกาลที่ 3 ทำให้สามารถสร้างและปฏิสังขรณ์วัดได้หลายวัดทั้งในกรุง นอกกรุง และในเขตเขมร²⁰

ขุนนางข้าราชการอื่น ๆ ก็ได้มีการสร้างซ่อมวัดด้วย โดยเฉพาะขุนนางระดับ "พระยา" - ถ้าไม่คิดว่าการนี้จะเป็นการเสียหน้า²¹ ถูกดลยักว่า การสร้างและการปฏิสังขรณ์วัดในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นการแข่งขันกันทำ ทั้งนี้เป็นเพราะนโยบายของรัชกาลที่ 3 คอยในการที่สนับสนุนให้ข้าราชการขุนนางแข่งขันกัน และมีทรงมอบหมายให้ขุนนางสร้างซ่อมวัดเสมอ²²

การสร้างวัดมีประโยชน์ในการตั้งชุมชน ดังเช่น การสร้างวัดปทุมทอง เมืองปทุมธานี²³ มีสาเหตุการสร้างเนื่องมาจากการย้ายที่ว่าการเมืองจากที่เดิมมาตั้งที่ทำการใหม่ ประมาณ พ.ศ. 2358 จึงได้สร้างวัดขึ้นเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของชุมชน²⁴ นอกจากนี้ ผลพลอยได้ที่เกิดจากการตั้งวัดขึ้น คือ การกำจัดสภาพป่ารกชัฏออกไป และก่อให้เกิดความเจริญในท้องถิ่นที่ใกล้วัด เป็นเขต

¹⁹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ 3 ตอนที่ 1

(พระนคร : โรงพิมพ์มิตร์อักษร, 2502), หน้า ค. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงสาลี ยมาภัยวงศ์พิพัฒน์ ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส, 29 เมษายน 2502).

²⁰ คือ วัดจักรวรรดิราชาวาส (พ.ศ. 2362) วัดชัยชนะสงคราม (วัดศึก พ.ศ. 2391)

วัดเทพศิลา วัดพระไกรสิทธิ์ วัดปริณายก วัดวรนาถรังสรรค์ (วัดเขาคิน) วัดช้างทอง จ.อยุธยา และวัดที่เมืองพระตะบอง เมืองอุôngโขงโขย.

²¹ นายมี มหาตเล็ก, "กลอนเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว", ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริรักษ์, 2507), หน้า 383.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 387-8.

²³ กรมการศาสนา, "วัดปทุมทอง อ.สามโคก จ.ปทุมธานี", แบบสำรวจข้อมูล.....

²⁴ มีเรื่องเล่าว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาที่เมืองปทุมธานี ทรงทอดพระเนตรเห็นการก่อสร้างบ้านอยู่จึงตรัสถามพระยาพิทักษ์ห้วยหาญเจ้าเมืองว่า "นั่นจะสร้างบ้านหรือวัด" พระยาพิทักษ์ห้วยหาญ จึงกราบบังคมทูลว่า "จะสร้างเป็นวัดแต่อาศัยไปก่อน" ทอมหาพระยาพิทักษ์ห้วยหาญได้ถวายจวนที่พักของท่านเป็นวัด.

ประกอบเกษตรกรรม และมีการตั้งชุมชนขึ้น²⁵

วัดอาจเกิดขึ้นเพราะสาเหตุเนื่องมาจากสงคราม ทั้งในยามสงครามและสันติสงครามแล้ว ทั้งนี้เพราะในยามสงคราม สร้างวัดขึ้นเพื่อให้เป็นที่ยึดเหนี่ยวในการทำสงครามและบอกให้ทหารต่อสู้เพื่อรักษาพระศาสนา²⁶ เมื่อได้รับชัยชนะจากสงครามก็สร้างวัดขึ้นเพื่อแสดงความยินดี ประกาศชัยชนะ หรือเพื่อเป็นการถวายเป็นพิธีอภิวินิจฉัย²⁷

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นสาเหตุทางสังคมหรือทางการเมือง เป็นผลให้ปรากฏวัดขึ้นมากมายทั้งในกรุงและหัวเมือง สอดคล้องกับข้อความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์บันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับการสร้างและปฏิสังขรณ์ว่า "เจ้าและขุนนาง เจ้าว ราชบุตร ขุนทรัพย์ พระราชาคณะ สร้างไว้ในสวนในบางและหัวเมืองก็หลายแห่ง"²⁸

ค่าใช้จ่ายและวัสดุ

คงได้กล่าวแล้วว่า ผู้ที่สามารถสร้างหรือซ่อมวัดได้จะต้องเป็นผู้ที่มีความมั่งคั่งร่ำรวย หรือมีอำนาจทางการเมืองมากพอที่จะบอกบุญเรี่ยไรวัสดุให้มาใช้ในการนี้ได้²⁹ หากเป็นเจ้าเมืองหรือเจ้าพระยาผู้ครองหัวเมือง จะมั่งคั่งร่ำรวย หรือมีอำนาจมาก สำหรับการสร้างวัดหรือซ่อมวัดที่เป็นวัดไม่ใหญ่โตเท่าใดนัก จะเสียค่าใช้จ่ายประมาณ 150 ชั่ง เช่น การสร้างวัด -

²⁵ จากประวัติวัดกุฎีดาว กรุงเทพฯ อ.บางบ่อ จ.สมุทรปราการ ได้ทราบจากคำบอกเล่าว่า ชุมประมูตเป็นผู้สร้างวัดในที่ดินที่เป็นป่าอ้อยและเก็บผักตาม คอมาป่าอ้อย ป่างักหัดไปกลายเป็เนื่อที่พำนัก และจากประวัติวัดต่าง และวัดขึ้นนาราม จ.ปทุมธานี พบว่า เมื่อมีการตั้งชุมชนขึ้นที่ใด ก็จะมีการสร้างวัดขึ้นเสมอ.

²⁶ กรมการศาสนา, "วัดเทพสถิต อ.บางกะปิ กทม.", แบบสำรวจข้อมูล และประชุมพงศาวดารภาคที่ 67, หน้า ๗.

²⁷ เจ้าพระยาทิพากรเทศา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ยกบ้านและที่ดินถวายวัด พร้อมทั้งสร้างโบสถ์ วิหาร การเปรียญ และเสนาสนะต่าง ๆ หลังจากที่ได้รับชัยชนะกลับมาจากสงครามญวนและเขมร ใน พ.ศ. 2391 ปรากฏละเอียดใน กรมการศาสนา, "วัดชัยชนะสงคราม อ.สัณฑ์วงศ์ กทม.", แบบสำรวจข้อมูล

²⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 172.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 103.

³⁰ กรมการศาสนา, "วัดประเสริฐสุทธาวาส อ.ราชบุรีมุนะ กทม.", และ "จารึกกมบังโบสถ์ วัดปฐมบรมศรัทธาราม หรือวัดยี่สาข อ.บางกอกน้อย กทม.", แบบสำรวจข้อมูล

ประเสริฐสุทธาวาส ของพระประเสริฐราช³¹ และการสร้างวัดร้างศรีสุทธาวาส พ.ศ. 2366 ของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ เจ้ากรมขุนอิศราบุรีฯ โคจรรักโวว่า สิ้นค่าใช้จ่ายในการสร้างวัด ฉลองวัด และถวายทานให้วัดเป็นเงิน 1,000 ชั่ง³²

สำหรับวัดหลวง ต้องเสียค่าใช้จ่ายมาก จะพบว่า การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเพียงวัดเดียวในสมัยรัชกาลที่ 1 ใช้จ่ายเงินถึง 5,811 ชั่ง และใช้เวลาก่อสร้างนานถึง 7 ปี 5 เดือน 28 วัน³³

ส่วนวัดที่บรรดาเจ้านายและขุนนางได้สร้างและปฏิสังขรณ์แล้วถวายเป็นวัดหลวง ผู้สร้างจะได้รับพระราชทานเงินช่วยเหลือเสมอ³⁴ ฉะนั้นรายจ่ายที่ใช้ในการนี้จึงมากเป็นพิเศษ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3 จากสถิติบัญชีการใช้จ่ายพระราชทรัพย์ในพระราชอุทิศต่าง ๆ ซึ่งแต่ละปีจะระบุรายจ่ายที่ทรงใช้ในการสร้างซ่อมศาสนวัตถุและวัดมากมายน้อยบ้าง เช่น ในปี พ.ศ. 2380 ได้ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ 19 วัด สิ้นค่าใช้จ่ายเฉพาะปีเดียวประมาณ 1,300 ชั่ง³⁵

วัสดุสิ่งของที่ใช้ในการสร้าง ซ่อม และฉลองวัด³⁶ มักจะเกณฑ์มาจากหัวเมือง³⁷

³¹ พระประเสริฐราช เป็นเสนาบดีในสมัยรัชกาลที่ 3 จากประวัติวัดประเสริฐสุทธาวาส กล่าวว่า การที่เป็นเสนาบดีสืบต่มัก ทำให้ได้รับพระราชทานตำแหน่ง.

³² ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2506), หน้า 1.

³³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 276.

³⁴ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 4 ประกาศในะเบีย พ.ศ. 2401, (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 102.

³⁵ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380) เลขที่ 70, บัญชีรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชอุทิศต่าง ๆ จ.ศ. 1199.

³⁶ การฉลองวัด เป็นงานนักขัตฤกษ์ที่จัดขึ้นอย่างใหญ่โตสมกับเวลาที่ผู้ต้องใช้ไปในการสร้างวัดมาก เพราะต้องทำกันอย่างปรณีต อย่างไรก็ดี การฉลองวัดเสียค่าใช้จ่ายมาก อย่างเช่น การฉลองวัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ 1 สิ้นค่าใช้จ่ายถึง 1,930 ชั่ง 4 คำลึง.

³⁷ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 43, หนังสือพระราชสุภาษิต ถึงพระรัตนจักรเจ้าวงทองโต เรื่องให้เกณฑ์คนไปเกณฑ์ในงานฉลองวัดพระเชตุพน และ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 (พ.ศ. 2392) เลขที่ 26, ราชสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงหัวเมืองต่าง ๆ เกณฑ์เสาโรงละคอนวัดสระเกศในงานฉลองพระเจดีย์ และซ่อมแซมรางปืน.

โดยเฉพาะไม้สัก ไม้ยาง ที่นำมาใช้เป็นราก เสา ช่อ ช่อฟ้า ลายอง บานประตู³⁸ นอกจากนี้
ก็มีวัสดุที่นำมาใช้เป็นน้ำเชื้อ คือ ไม้ ประกู่ เปลือกมะพร้าว³⁹ เป็นต้น

การขนส่งสิ่งของใช้ในการนี้ ถ้าเป็นพวกไม้จะส่งลงมาตามแม่น้ำ และจะต้องส่งลงมา
ในหนาน้ำ⁴⁰ ส่วนสิ่งของอื่น ๆ จะขนมาโดยเกวียนหรือควายที่ขนมาจากเจ้าเมือง ข้าราชการ
และราษฎร บรรทุกเขามากรุงเทพฯ⁴¹ บางครั้งหัวเมืองติดทางไม้ที่จะนำมาใช้ รัฐบาลต้องส่ง
ใบบอกไปเร่งให้เจ้าเมืองนั้น ๆ ส่งไม้ที่ติดค้างอยู่ลงมากรุงเทพฯ⁴² ถ้าหาสิ่งของที่ทางกรุง
ต้องการไม่ได้ เมืองที่ติดค้างอยู่ต้องไปหาซื้อในหัวเมืองใกล้เคียงลำเลียงส่งมา⁴³

ในการเกณฑ์สิ่งของจากหัวเมืองมาให้ จำเป็นต้องมีแรงงานของบุคคลกลุ่มหนึ่งในการ
จัดหาและนำส่ง จึงต้องกันแรงงานบางส่วนสำหรับทำงานนี้ โดยเฉพาะรัฐจะในบุคคลกลุ่มหนึ่ง
ประกอบด้วย ไพร หนาย สม หาส จัน โยมสงฆ์ ข้าราชการ เป็ญผู้ที่ไม่ต้องทำ
ราชการเข้าเดือน แต่ให้เป็นแรงงานในการหาสิ่งของที่รัฐต้องการมาสร้างวัดและวัง⁴⁴ นอก
จากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ใ้ปรากฏบุคคลกลุ่มหนึ่งเป็นไพร่หลวงเกณฑ์⁴⁵ เป็นกลุ่มคนที่ติดตาม
กองทัพของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ครั้งเป็นเจ้าพระยาพระคลัง โดยยกกองทัพลงไป

³⁸ หอสมุดชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2377) เลขที่ 41,
ใบบอกเมืองตากเรื่องส่งไม้ซุงฟ้า ใบบานประตูเมืองตาก และเมืองเชียงทอง.

³⁹ หอสมุดชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1198 (พ.ศ. 2379) เลขที่ 5 ตอน 1,
บัญชีเกณฑ์เปลือกประกู่ ไม้ง หันจำเขี้ยวพระโต (วัดสุทัศน์).

⁴⁰ หอสมุดชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 55,
ใบบอกพระศักดาเรื่องฤทธิฯ เมืองตาก ส่งไม้ทอนสักและไม้ใช้สำหรับทำวัด.

⁴¹ หอสมุดชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 29 ตอน 6,
สำเนาคำแปลใบบอกราษฎรถึงพระยานอุนนาค เรื่องให้จัดการการไปค้ากับเขาในการทำไม้
๗ เขาพะโจงสำหรับส่งลงมาประกันเขาระหว่างชุมเสนาภำแพงวัดสุทัศน์.

⁴² หอสมุดชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 29,
ใบบอกเมืองน่าน เรื่องเร่งให้พระยาราชบุรณินไปจัดแจงตั้งระเบียบไว้.

⁴³ หอสมุดชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1209 เลขที่ 58.

⁴⁴ หอสมุดชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374) เลขที่ 24.

⁴⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1, หน้า 125-
หน้า 127.

ปราบชนเมืองไทรบุรี พ.ศ. 2375 เนื่องจากเกิดข้าวยากหมากแพง กลุ่มชนเหล่านี้จึงขอ
มาเป็นข้าของกองทัพและติดตามเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ และอยู่ที่ตำบลสนามทราย⁴⁶ ต้องให้
ทำการก่ออิฐถือปูนสำหรับสร้างวัดหลวง ไพรหลวงเกณฑ์อยู่ในการเกณฑ์บุญ ขึ้นกับกรมพระ-
กลาโหม ไม่ต้องรับราชการในไพรหลวง

อย่างไรก็ดี รัฐนโยบายในการสนับสนุนให้มีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดในหัวเมืองนั้น
แต่จะผ่านทางเจ้าเมือง ทั้งนี้จะเห็นได้จากคำประกาศแต่งตั้งเจ้าเมือง⁴⁷ รัฐบาลมุ่งหมายให้
เจ้าเมืองเป็นผู้บำรุงพระพุทธศาสนาทั้งในด้านการให้ทาน รักษาสีล บำรุงพระสงฆ์ และวัดวาอาราม
ถ้าปรากฏว่า วัดใดชำรุดทรุดโทรม เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองที่จะชักชวนข้าราชการและประชาชนให้
ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์⁴⁸

สิ่งที่รัฐจะช่วยเหลือก็คือ จัดส่งสิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็นไปให้ตามหัวเมืองขอ
เช่น กระบอก เครื่องเขียน กระดาษ ทองคำเปลว รง ดอก หรือวัสดุที่ใช้ในการฉลองวัด
คือ สุนทรียวัตถุ กระดาษ ทองเหลือง น้ำตาล หรือมีเงินจะให้ความช่วยเหลือโดยให้แลก
ไปทำการก่อสร้าง⁴⁹

สภาพและสิ่งแวดล้อมของวัด

ที่ตั้งของวัดมักจะตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำ ลำคลองเพื่อสะดวกสำหรับผู้ที่จะมาทำบุญ เพราะ
การคมนาคมใช้เส้นทางแม่น้ำลำคลองเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ ยังสะดวกสำหรับพระภิกษุสงฆ์
ในการใช้เป็นน้ำใช้ทำกิน ฉะนั้นเชื่อว่าวัดจะตั้งอยู่ใกล้จากแม่น้ำลำคลองเท่าใดก็ตาม ก็จะต้อง

⁴⁶ อำเภอนางเลิ้งในปัจจุบัน.

⁴⁷ สำเนาฎีกาเรื่องตั้งเจ้าพระยาอนุสรณ์ธรรมราช (หุ้ม) ลงวันที่ 3¹ 8 จ.ศ. 1146 (พ.ศ. 2327)
และสำเนาฎีกาเรื่องตั้งพระบริรักษ์เบสร์เป็นพระยาอนุสรณ์ธรรมราช ลงวันที่ 4¹ 9 จ.ศ. 1173
(พ.ศ. 2354), ใน รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช. (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2506)
หน้า 196 และ 206.

⁴⁸ "ตราตั้งพระบริรักษ์เบสร์เป็นพระยาอนุสรณ์ธรรมราช", เรื่องเดียวกัน, หน้า 202 และ 206-7.

⁴⁹ กองบัญชาการ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383) เล่มที่ 18, ราชสาร-
ตราเจ้าพระยาจักรี คอบเมืองสุพรรณเรื่องขอแลกทำวัดป่าเรไร.

มีการขุดทองให้เข้าไปถึงวัดจนได้⁵⁰ ขุดทองเหล่านี้มีประโยชน์อีกประการหนึ่งคือ ป้องกันไม่ให้ผู้เขามาปลุกบ้านในเขตวัด ทำให้วัดสงบเย็นและเป็นเอกเทศเฉพาะ

โดยทั่วไปบริเวณวัดมักแบ่งเป็น⁵¹

1. เขตพุทธาวาส เป็นเขตที่อยู่ของศาสนวัตถุ เช่น โบสถ์ วิหาร ศาลา
ระเบียง สถูป เจดีย์ มณฑป พระปรางค์ ต้นโพธิ์ เป็นต้น
2. เขตสังฆาวาส เป็นเขตที่อยู่ของสงฆ์ ประกอบด้วยกุฏิ ศาลาการเปรียญ
หอไตร หอระฆัง หอฉัน ศาลาสำหรับประกอบกิจกรรมต่าง ๆ เช่น ที่แจกข้าวสงฆ์
ที่แจกนาง หอเขียน
3. เขตที่คินวัก เป็นเขตที่อยู่นอกเหนือไปจากเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส
เป็นโรงพิมพ์ โรงธรรม ป่าช้า ที่เผาศพ โรงเก็บฟืน โรงกรัก โรงข่ยม้า โรงตากผ้า
โรงเรือ ที่อยู่อาศัยของข้าพระ เลกวัด โยมสงฆ์ ตลอดจนเป็นที่คินกัณหาของวัด

การอุทิศที่ดินและแรงงานให้แก่วัด

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ไม่มีการออกกฎหมายเรื่องที่ดินอย่างชัดเจน การบริจาคที่ดิน
ให้วัดมักจะเป็นการออกปากให้ และจดจำสืบต่อกันมาเท่านั้น เขตวัดที่ผู้เขตกำหนดที่แน่นอน คือ
เขตวิสุงคามสีมา⁵² เพราะได้มีประกาศออกมาเป็นกฎหมายว่า เมื่อวัดใดมีการผูกพัทธสีมา จะต้องได้รับ
พระบรมราชานุญาตจากพระเจ้าแผ่นดินก่อน⁵³ เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินเป็นเจ้าของที่ดินทั่วพระ-

⁵⁰ นายผี มหาตมเล็ก, "กลอนเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว",
ในประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริรักษ์, 2507), หน้า 51.

⁵¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์, 2519),
หน้า 51 และ นายผี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 381 - 2. และ หนังสือบำรุงนาวิ เล่ม 2,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศาลาบรรณกิจ, ร.ศ. 125), หน้า 51.

⁵² เขตที่ผูกพัทธสีมา เป็นเขตรอบพระอุโบสถเพื่อประกอบสังฆกรรม.

⁵³ หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 13,
หมายกำหนดการและทำเนียบราชวัตร.

ราชอาณาจักร⁵⁴ แต่ในทางปฏิบัติการขอวิสุงคามสีมาตั้งวัดรัชกาลที่ 1 - 3 ก็ไม่เป็นระบบระเบียบ ขอบ้างไม่ขอบ้าง⁵⁵ เพราะการขอพระราชทานวิสุงคามสีมายุ่งยาก อย่างไรก็ตามปรากฏหลักฐานการอุทิศที่ดินให้วัดอยู่ในประวัติต่าง ๆ เช่น การอุทิศที่ดินที่อยู่ติดกับวัดสังข์กระจายของเจ้าจอมแว่นในรัชกาลที่ 1⁵⁶ การอุทิศที่ดินที่เป็นสวนกาแฟของตระกูลขุนนาคสร้างเป็นวัดขึ้นหลายวัด⁵⁷ และการอุทิศที่ดินในการสร้างวัดจันทร์ประดิษฐาราม วัดทองธรรมชาติ วัดมหาเวช สมุทรปราการ⁵⁸ เป็นต้น

สำหรับการจัดการผลประโยชน์ที่ดินวัดนั้น ปรากฏในประชุมประกาศของรัชกาลที่ 4 ว่าผู้มาเช่าที่ดินวัดจะต้องให้ตราเช่าเปลี่ยนกับที่ไปเช่าที่ดินของเอกชนทำโดยจะต้องเสียค่าเช่าในอัตราเดียวกัน ทั้งนี้ ผู้เช่าจะต้องเสียค่าเช่าให้แก่วัด และเสียภาษีให้แก่รัฐ แต่สำหรับบางวัด รัฐจะยกค่าภาษีให้แก่วัดด้วย ผลประโยชน์ที่ดินที่วัดได้รับก็จะแบ่งออกบำรุงศาสนวัตถุ ศาสนบุคคล และศาสนธรรมในวัด⁵⁹

⁵⁴ กรมการศาสนา, "วัดไทยมรดก อ.ปทุมวัน กรุงเทพมหานคร", แบบสำรวจข้อมูล
ควยเหตุนี้ประชาชนจึงมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินเพียงเป็นธุระเช่าที่ดินทำกินเท่านั้น; ดังจะเห็นได้จาก
ชาวบ้านวัดข้างแสง หรือผู้ที่ยังคงจดที่มีอาชีพเป็นช่างเหล็กในกรบ "ช่างสิบหมู่" ได้รับพระราชทาน
ที่ใหม่ปลูกบ้านเรือนอยู่ แต่รัฐเรียกเก็บ "ค่าดอกหญ้า" เป็นรายปี ๆ ละ 25 สตางค์ ตามรอบครัว
ใดเสียค่าดอกหญ้าทุกปีจึงจะมีสิทธิ์เป็นเจ้าของที่ดิน.

⁵⁵ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 27, พระราชอุรังคธาตุ
พระราชทานเรื่องลักษณะผูกพันที่ดิน.

⁵⁶ กรมศิลปากร, ประวัติวัดสังข์กระจาย, (พระนคร : โรงพิมพ์วังพระ, 2510), หน้า 15 - 16.

⁵⁷ น.บ. ปาณนา "วัดเจ้าพระยาอภัยภูเบศรสร้าง", ศิลปในบางกอก, หน้า 1 - 34.

⁵⁸ ทรายละเอียดใน กรมการศาสนา, "วัดจันทร์ประดิษฐาราม อ.สามเวิ้ง จ.กาญจนบุรี, วัดทองธรรมชาติ
อ.คลองสาม, กทม. และวัดมหาเวช ต.ลำโรงใต้ อ.พระประแดง จ.สมุทรปราการ",
แบบสำรวจข้อมูล ...

⁵⁹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, อ้างถึงในสมเด็จฯ ศรีสุทนต์พรหม, โฉมหน้าศักดินาไทย,
(กรุงเทพมหานคร : บพิธ, 2514), หน้า 203.

ตัวอย่างของการอุทิศที่ดินถวายของพระมหากษัตริย์ และการจัดการผลประโยชน์ของวัดเพื่อใช้บำรุงพระศาสนา คือ การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอุทิศที่ดินส่วนหนึ่ง ซึ่งมีส่วนอยู่ 16 ร่องให้แก่วัดจำปาตามที่สมเด็จพระสังฆราชขอ เพราะวัดนี้เป็นวัดที่สมเด็จพระสังฆราชวัดราชนิมิตทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นใน พ.ศ. 2391 ที่ดินวัดจำปานี้ นายทวยซึ่งเป็นราษฎรได้ผูกอากรหลวงกับนายระวางปีละ 10 สลึง⁶⁰

อย่างไรก็ตาม ได้มีการอนุญาตให้ชาวบ้านเข้าไปปลูกบ้านเรือนอยู่ในเขตวัดได้โดยที่วัดไม่ได้รับผลประโยชน์แต่อย่างใด⁶¹ และเมื่อมีการสร้างวัดใหม่ก็จะให้พวกญาติโยมของพระและผู้คนเข้ามาอยู่เป็นเพื่อนพระ และอุปัชฌาย์พระไปภายในตัว ประชาชนที่เข้ามาอยู่อาจได้วัดอยู่ก็ได้ผลประโยชน์แก่ตัวบ้างไม่ไหวบ้าง⁶²

นอกจากการอุทิศที่ดินให้แก่วัดแล้ว ได้มีการอุทิศผู้คนให้แก่วัดด้วย บุคคลเหล่านี้มีทั้งผู้อยู่อาศัยบนที่ดินของวัด⁶³ และผู้ที่อยู่ห่างไกลจากวัดออกไป⁶⁴ ในหลักฐานเรียกบุคคลเหล่านี้ว่า ขาพระ เดกวัด และโยมสงฆ์ ซึ่งมีฐานะว่าต่างทำงานคล้ายคลึงกัน คือ ดูแลพระอาราม และปฏิบัติพระสงฆ์ อย่างไรก็ตาม ขาพระ เดกวัด และโยมสงฆ์มีความแตกต่างกันบางประการ

⁶⁰ กรมการศาสนา, "จารึกแห่งโบสถ์วัดจำปา อ.คลังสิน กทม.", แบบสำรวจข้อมูล
⁶¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ 13/2, สำเนาพระราชหัตถเลขาเรื่อง
 ราษฎรถือกรรมสิทธิ์ที่ดินของวัด (ฉบับ).

⁶² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.4, 5/5, เรื่องที่ดินเขตวัดโสมนัสวิหาร
 (23 มีนาคม 113 - 7 มิถุนายน 119), เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ถึงกรมพระสมเด็จอมรินทร.

⁶³ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร : ศิวพร, 2517), หน้า 2.
 ปรากฏชื่อเรณูเทพพระอยู่ในวัดพระเชตุพนด้วย.

⁶⁴ หอสมุดพุทธญาณ, ธรรมดคี พุทธระราชนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (สา) เลขที่ 3 ฎ 107
 มติที่ 72, เรื่องขอพระราชทานเอาออกจากตำแหน่งที่รับบุตร.

ข้าพระ หมายถึง ทาสที่ผู้ใดตัวแล้วถวายให้วัด ถือเป็นประเพณีที่จะต้องอุทิศชาตน์ให้แก่วัดเป็นแรงงาน ดังเช่น ในการสร้างวัดรังศรีสุธาวาส ได้มีจารึกหินอ่อนระบุว่า ผู้สร้างได้ "อุทิศถวายตนไว้เป็นบุญประณีตพระรัตนไตรยสำหรับอาราม 4 ครว" ⁶⁵ และอาจหมายถึงเชลยที่ถูกกวาดต้อนมาหลังจากทำสงคราม ดังกรณีของสมเด็จพระราชวังบรมมหาศักดิ์พลเสถียร พระราชวังบรมสถานมงคลในสมัยรัชกาลที่ 3 ทำสงครามรบชนะ จึงได้กวาดต้อนครัวเวียงจันทน์เข้ามาในกรุงเทพฯ ได้ถวายครัวเวียงจันทน์ให้เป็นข้าพระวัดบวรนิเวศวิหาร ⁶⁶ หรือหมายถึงเด็กที่อยู่ในความคุ้มครองของผู้ที่ผู้ใด ก็อาจจะถวายเป็นข้าพระได้เช่นกัน ⁶⁷ อย่างไรก็ตามสถานภาพของข้าพระในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำงานเบากว่าการรับราชการเป็นไพร่มาก จึงมีผู้สมัครใจเป็นข้าพระมากกว่า ⁶⁸

สำหรับข้าพระในสมัยสุโขทัยและต้นสมัยอยุธยา เป็นกลุ่มคนที่ได้รับการปลดปล่อยจากการเป็นทาส ทั้งผู้ปลดปล่อยเองก็ถือว่าเป็นการโปรกศ ⁶⁹

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพ ได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับข้าพระว่า อาจเป็นบุคคลที่พระเจ้าแผ่นดินยกเวนมาที่ราชการแบบครอบครัวหนึ่ง ตลอดจนวงศ์วานให้ไปทำการทำนุบำรุงรักษาวัดใดวัดหนึ่ง และยังหมายถึงบุคคลที่ศักดิ์สูง หรือมีทรัพย์สินอันดีของตนถวายเป็นข้าพระสำหรับบำรุงวัดด้วย ⁷⁰

⁶⁵ จารึกหินอ่อนหน้าพระอุโบสถวัดรังศรีสุธาวาส ซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตวัดบวรนิเวศวิหาร.

⁶⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ. (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 6 - 7.

⁶⁷ หอสมุดวชิรญาณ, ธรรมเนียมพระราชนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (สา) เล่มที่ 3 หน้า 107 มัค 72.

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁶⁹ ธิดา สาระยา, "โครงสร้างของชนชั้นในสังคมไทยสมัยสุโขทัยและต้นอยุธยา (พ.ศ. 1800-2112)", รายงานผลการวิจัยทุนวิจัยรัชกาลที่ ๖ เฉลิมพระเกียรติ ๒๕๑๘ - ๒๕๑๙ หน้า 118.

⁷⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพ, มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทยสยาม, หน้า 37.

เลกวัค เป็นกลุ่มคนที่รัฐบาลขอให้เป็นสิทธิขาดเลกวัค โดยที่ไม่ต้องมาทำงานให้รัฐ
อีก ผู้ที่เป็นเลกวัคจะถูกสักข้อมือเป็นคนที่ตนของหลวงที่ถวายให้พระสงฆ์สำหรับทำงานของวัด ฉะนั้น
ลักษณะการทำงานของเลกวัคจึงเหมือนเด็กที่ถูกเกณฑ์มาใช้งานราชการโดยทั่วไป คือ ถูกเกณฑ์
แรงงานมาใช้ในวัดเป็นเวลา 3 เดือนต่อปี แต่เลกวัคสามารถจะจ้างคนมาทำงานแทนตนหรือ
จะจ่ายเงินให้นายทะเบียนกรมพระคลังเป็นเงินประมาณ 12 บาทต่อปีก็ได้ และสันนิษฐานว่า
มีเลกวัคจำนวนหนึ่งเป็นเลกส่วยด้วย คือ เป็นพวกที่ไม่ต้องมาทำงานให้เลกวัค แต่มีหน้าที่ส่ง
สิ่งของแทนแรงงานเช่นเดียวกับไพร่ส่วย ปรากฏว่าพระสงฆ์ในพระอารามหลวงสามารถขอ
เลกวัคจากรัฐได้หากต้องการแรงงาน⁷¹

โดยสงฆ์ สันนิษฐานประการหนึ่งว่า คือ ญาติของพระ จากหลักฐานที่ว่าในสมัยรัชกาล
ที่ 3 ถ้าพระสงฆ์สามเณรองค์ใดออกส่าหะเล่าเรียนพระไตรปิฎกทั้งในกรุงนอกกรุงจนเป็นเปรียญ
และได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะ ญาติโยมของพระองค์นั้น ๆ ที่เป็นไพร่หลวงหรือไพร่สมอยู่ก็ตาม
จะได้รับพระราชทานให้เป็นโยมสงฆ์⁷² จำนวนโยมสงฆ์มีมากเพราะต้องจัดตั้งเป็นหมวดหมู่ และ
มีนายหมวดโยมสงฆ์เป็นผู้นำ⁷³

ทั้งข้าพระ เลกวัค โยมสงฆ์ ต่างอยู่ภายใต้การควบคุมเป็นหมวดหมู่ และมีชื่ออยู่ใน
ทะเบียนกรมพระสุรัสวดี เช่นเมื่ออุทิศยาคูให้วัดพระเชตุพนแล้วต้องตั้งหลวงพิทักษ์ขึ้นเป็นเจ้ากรม
หมู่ภักดีรศธรรม เป็นปลัดกรม สำหรับควบคุมข้าพระและรักษาพระอาราม⁷⁴ อาจกล่าวได้ว่า
ในวัดหลวงที่มีชาตนาถต้องมีผู้ควบคุมมีตำแหน่งเป็นเจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชีกรม และหัวหน้า
นายหมวด⁷⁵ เพื่อจัดเวรกันดูแลรักษาวัด และเมื่อถึงสิ้นปีจะต้องรวบรวมรายชื่อหัวหน้า รองหัวหน้า

⁷¹ ฎีกาละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ,
หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุรัชชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เล่มที่ 6 ตอนที่ 33,
พระธรรมยุติกนิกายมหาเถรสมาคมพระราชนิพนธ์ 6 คม. และหมายเหตุรัชชกาล
ที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เล่มที่ 6 ตอนที่ 4.

⁷² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 173.

⁷³ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุรัชชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เล่มที่ 9 ก,
รายงานในพระราชนิพนธ์พระธรรมราชาเดือนละ 6 ทัศนาน และในพระสวดพระปาติโมกข์วัดบวรนิเวศอาราม
อีกรูปหนึ่ง.

⁷⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 273.

⁷⁵ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุรัชชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เล่มที่ 9 ก.

ลูกน้อง ผู้ทำการโดยหัวหน้าจัดทำขึ้นส่งต่อกระสุนตัว⁷⁶

การที่นิยมสร้างและปฏิสังขรณ์วัดกันมากในสมัยนี้ เป็นเพราะวัดมีความสำคัญในสังคมไทย วัดคือวัดหน้าไม้หลาย ๆ อย่าง จะพบว่าวัดมีความสัมพันธ์กับราษฎรในการเป็นสถานที่ให้ความรู้แก่ชนทุกชั้นและทุกวัย วัดเป็นผู้นำทางบุญอย่างที่ไม่ใช่สถาบันอื่นใดจะให้ความรู้ได้กว้างขวางเท่า เนื่องจากการศึกษาจำกัดขอบเขตการถ่ายทอดความรู้กันเฉพาะในตระกูล หรือถ่ายทอดกันเฉพาะในหมู่บ้านหรือราชสำนัก วัดจึงเป็นสถานที่ให้การศึกษาตั้งแต่ระดับต่ำสุดจนถึงระดับสูงสุด โดยเหตุที่รัฐบาลไม่ได้ให้การศึกษาอย่างเป็นทางการ ยกเว้นแต่การตั้งโรงเรียน⁷⁷ ซึ่งเป็นการศึกษาแก่ประชาชนของรัฐที่กำหนดเฉพาะในวงแคบเท่านั้น วัดจึงเป็นสถานที่ทำหน้าที่ให้ความรู้แก่ประชาชนอย่างกว้างขวาง การศึกษาที่วัดจัดขึ้นอาจแบ่งได้เป็นการศึกษาที่ให้แก่พระสงฆ์ สามเณร ศิษย์วัด และประชาชนทั่วไป สำหรับพระภิกษุ ได้แก่การให้การศึกษาทางคัมภีร์ปริยัติและการศึกษาค้นคว้าปฏิบัติ⁷⁸ นอกจากนี้ พระสงฆ์สามารถศึกษาทางคัมภีร์อาขีพเป็น "ช่างทองรูปพรรณ ช่างเงิน ช่างหุงทอง ช่างตีเหล็ก หรือเล่นแร่แปรธาตุ"⁷⁹ สัมผัสเห็นว่า การที่พระสงฆ์มีความรู้ความสามารถนี้เอง ทำให้ผู้มาฝากตัวรับเรียนด้วย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงกล่าวว่า วิद्याช่างเป็นวิชาที่สอนกันในวัด⁸⁰ นอกจากนี้แล้ว พระสงฆ์

⁷⁶ เริง อรรถวิบูลย์, พิธีกรรมนิยมสงฆ์, กรุงเทพมหานคร : ป.พินาสตะการพิมพ์, 2515, หน้า 14.

⁷⁷ โรงเรียนประเภทที่ให้การศึกษาระชาษฎรเริ่มในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงบริจาคพระราชทรัพย์แจกคนชรา และคนพิการ มีพระธรรมเทศนาและให้การสอนหนังสือ รวมทั้งวิชาการศึกษาต่าง ๆ กระจายละเอียดในหอสมุดศิริยาภรณ์, พจนานุกรมศัพท์ภาษิต 2 จ.ศ. 1133 (พ.ศ. 2364) เล่มที่ 2, - ทรงมีพระราชดำริตราให้ตั้งศาลาโรงเรียนเลี้ยงพระสงฆ์ อาพาธประชาชนราษฎรในการพระราชพิธีตรุษหนาวด้วยหาธาตุและสละदानตรงวังหน้า.

⁷⁸ การศึกษาค้นคว้าปฏิบัติ มุ่งศึกษาเอาเรียนพระธรรมวินัยและพุทธบัญญัติ ซึ่งเป็นการศึกษาทางปฏิบัติ มีลักษณะพิเศษ คือ ผู้ศึกษาคองเรียนภาษาบาลีเพื่อเข้าใจพระไตรปิฎก ส่วนการศึกษาค้นคว้าปฏิบัติ (จุฬาสถาบัน) คือ การนำเอาเหตุผลที่ไดรับจากการศึกษามานำทดลองปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม มุ่งถือเอาการปฏิบัติกรรมฐานเป็นประการสำคัญ.

⁷⁹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404, หน้า 37-38.

⁸⁰ หอสมุดศิริยาภรณ์, พจนานุกรม เล่มที่ 23, พระบรมราชาธิบายเรื่องจิตรกรรมที่เขียนในพระอุโบสถวัดทองนพคุณ.

บางรูปมีความรู้เป็นหมอชา หมอนวด หมออุ ดลคณวินยาทางคานไสยศาสตร์ การทำนายทายทักต่าง ๆ การเสกสะเดาะเคราะห์⁸¹ และพระสงฆ์ยังสามารถสอนวิชาการทางอักษรศาสตร์ด้วย คือให้ความรู้เกี่ยวกับภาพย์ โคลง กลอน ฉันท เป็นต้น

ย่อมแสดงว่า วัดเป็นศูนย์กลางที่ให้ความรู้ทั้งวิชาการทางโลกและทางธรรม แล้วแต่ว่าผู้ใดจะสนใจศึกษาสิ่งไหนก็สามารถไปขอเรียนได้ในวัด นับว่าวัดเป็นสถานที่ให้การศึกษานอกระบบโรงเรียนที่ทำได้อย่างกว้างขวางในอดีต

ทั้งนี้กล่าวมาแล้วว่าวัดให้การศึกษามาก่อนทุกวัย จะพบว่าวัดให้การศึกษากับเด็กไทย เด็กชายไทยจะบรรพชาเป็นสามเณรเพื่อศึกษาเล่าเรียน เพื่อเตรียมตัวอุปสมบทเป็นพระภิกษุต่อไปเมื่ออายุครบบวช สำหรับเด็กที่ไม่ได้บวชก็ถูกส่งตัวไปอยู่กับพระเพื่อคัดนิสัยเหมือนกัน แม้แต่เด็กเล็ก ๆ ชาวบ้านก็จะนำไปฝากวัดไว้ เพราะต้องไปประกอบอาชีพทำไร่ไถนา⁸² วัดจึงเป็นสถานที่รับฝากเด็ก เป็นแหล่งรวมของเด็กชายไทย

ส่วนสตรีไทยได้รับความรู้จากวัดโดยการมีเทศนาในวัด หรือจัดนิมนต์พระมาแสดงธรรมที่บ้าน หรือสามารถฟังธรรมได้จากโรงเรียน⁸³ เนื่องจากสภาพชีวิตของชาวไทยมีความสัมพันธ์อยู่กับวัด การสื่อสารในการรับรู้คัมภีร์พระการทั้งนี้คือ การสวดพระธรรมเทศนา ความรู้ที่ประชาชนได้รับก็คือ หลักธรรมและระเบียบประเพณีเกี่ยวกับพุทธศาสนานั้นเอง

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงกำหนดบทบาทให้วัดเป็นศูนย์กลางของความรู้อย่างชัดเจน โดยการสถาปนาวัดพระเชตุพนให้เป็นแหล่งความรู้เกี่ยวกับวิชาแพทย์ วิชาช่าง และวิชาหนังสือ

⁸¹ คุรายนละเอียดยใน ห้องสมุดศิริราช, ธรรมดคี หนูพระวินัยแปลร้อย เลขที่ 85 ฐ 107 มัดที่ 90.

⁸² สังฆราชปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 495.

⁸³ ห้องสมุดศิริราช, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3-จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 18 ตอน 2, หม่อมอุยงามนางในจะมีเหตุกับนางพระยาสุรเสนาให้จักวอดหลังหนึ่ง และนางมี นพาดเล็ก, ประชุมเพลงยาว, หน้า 374 - 5.

วัดยังทำหน้าที่เป็นสถานสงเคราะห์สำหรับบุคคลทั่วไป เนื่องจากไม่มีหน่วยงานของรัฐที่ทำหน้าที่นี้ อย่างเช่นการรักษาพยาบาล มีพวกมิชชันนารีอเมริกันให้การรักษายูบ้าง แต่วิธีการสมัยใหม่ของมิชชันนารีก็ไม่ได้รับการเชื่อถือเท่าใดนัก⁸⁴ วัดจึงมีบทบาทในการรักษาพยาบาลโดยทั่วไป เพราะพระสงฆ์เป็นผู้มีความรู้ในการรักษาโรค นอกจากการรักษาพยาบาลทางร่างกายแล้ว พระสงฆ์เป็นผู้รักษาโรคทางใจด้วย โดยใช้หลักธรรมในพระพุทธศาสนา จะพบว่าพระธรรมสามารถจะแก้ไขปัญหายิวิตได้จริง การสั่งสอนในพระพุทธศาสนาจะแบ่งเป็นชั้นศีลธรรม ซึ่งสอนให้ชีวิตอยู่ในสังคมอย่างปกติสุข และชั้นโลกกุตระธรรม คือ บังคับให้ปฏิบัติไปถึงความสงบเย็นอย่างแท้จริง

อีกประการหนึ่ง วัดเป็นสถานที่พักพิงอาศัยสำหรับคนและสัตว์ จะพบว่าวัดมักจะมีศาลาเป็นส่วนประกอบทางสถาปัตยกรรมของวัดใช้เป็นที่พักอาศัยของผู้ที่เดินทางเข้ามา⁸⁵ วัดในอดีตทำหน้าที่เป็นโรงแรมในความหมายปัจจุบัน รวมทั้งเป็นที่หลบภัยด้วย เพราะปรากฏว่ามีผู้หลบหนีราชการเข้ามาบวชเป็นพระเป็นเถระอาศัยอยู่ในวัดด้วย⁸⁶

เมื่อผู้ใดใกล้จะตาย พระสงฆ์จะเป็นผู้ให้ทางให้ตาย⁸⁷ วัดเป็นสถานที่พักพิงสุดท้ายของผู้ที่ตาย และแม้ว่าจะสิ้นชีวิตไปแล้ว พระสงฆ์ก็เป็นเสมือนหนึ่งบุรุษไปรษณีย์ผู้นำเอาบุญกุศลส่งผ่านไปถึงผู้ตาย

ด้วยเหตุนี้วัดจึงเป็นศูนย์กลางของสังคม สมกับคำกล่าวที่ว่า "วัดเป็นอะไรดี ๆ ทั้งรวมที่สังคมต้องการ"⁸⁸ วัดมักจะเป็นสถานที่พบปะสมาคมของคนทุกเพศทุกวัย วัดเป็นสถานที่ร่มรื่น⁸⁹

⁸⁴ คี.บี. บรัคเค, จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาในประเทศไทย, หน้า 63.

⁸⁵ พ.อ. ดำเนียร เลขะกุล, "วัดเฉลิมพระเกียรติ (นนทบุรี)," สตรีสาร, 9 (กุมภาพันธ์ 2500) หน้า 103.

⁸⁶ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาตปักษ์ตอนส่วนที่ 1, หน้า 8. และเรียง อรุณวิบูลย์, "พระ เณร ชี", วารสารวัฒนธรรมไทย, 7 (มกราคม 2511) : หน้า 30.

⁸⁷ สังฆราช ปาลเลกัวซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 223.

⁸⁸ พระยาอนุমানราชธนะ, เทศกาลสงกรานต์, หน้า 118. และจำนงค์ ทองประเสริฐ, "ของดีในวัด", ใน วัดอินทรวินัย 2520, หน้า 100.

⁸⁹ กรมศิลปากร, บันทึกการขุดของเก่าเขมร, แปลโดย นันทนา วรเนติวงศ์. (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), หน้า 86.

สงบ แต่เมื่อถึงคราวมีงานในวัด วัดจะเป็นสถานที่สนุกสนานรื่นเริงอย่างยิ่ง⁹⁰

ผลพวงได้จากการที่วัดเป็นศูนย์กลางของสังคม ทำให้วัดเป็นม่อเกิดของศิลปกรรม ทั้หมวล ทั้งทางคานจิตรกรรม นิยามกรรม สถาปัตยกรรม และวรรณกรรม ทั้งนี้เพราะชาวไทย มักจะนิยมสร้างศิลปกรรม และของที่ถวายไว้ในวัด เพราะถือว่าได้บุญกุศลแรง⁹¹

ด้วยเหตุที่วัดมีความสำคัญในสังคมเช่นนี้ ทำให้เกิดการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมาก ทำให้วัดเป็นแหล่งรวมของศิลปวัฒนธรรมที่สืบต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้

การฟื้นฟูสถาบันสงฆ์

สถาบันการปกครองของพระสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์อยู่ในสภาพที่ไม่ค่อยดีนัก จะเห็นได้จากความประพฤติของพระสงฆ์ตามกฎหมายตราสามดวง และความขัดแย้งกันในหมู่พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ซึ่งมีมาแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ทำให้รัฐเข้ามาเกี่ยวข้องกับการจัดการพระสงฆ์ การฟื้นฟูสถาบันสงฆ์จึงเป็นการกระทำของ รัฐ ใ้ก่อให้เกิดขึ้นมาในสถาบันสงฆ์เอง

รัฐกับการอุปถัมภ์สถาบันสงฆ์

เมื่อถึงกรุงเพฯ โฉมงามโก ในปี พ.ศ. 2331 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ได้ทรงจัดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก ซึ่งนับได้ว่าเป็นการฟื้นฟูทางด้านพระธรรมวินัย เนื่องจากพระสงฆ์ประพฤติผิดพระธรรมวินัยกันมาก การสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้ใช้เวลา 5 เดือน จะพบว่ากระตือรือร้นการสังคายนาครั้งนี้เป็นงานสำคัญ แต่การแก้ไขพระไตรปิฎกเป็นเพียง "การสอบสวนพระบาลีบอรรถกถาที่ผิดเพี้ยนวิบัติไป ก็ตกแต่งแก้ไขจนเป็นเอกัระให้ถูกต้องตามบริบูรณ์ทุกพระคัมภีร์"⁹² แต่ผลดีในการรวบรวมพระไตรปิฎกที่ขาดหายไปเมื่อคราวเสียกรุงมาไว้จนครบถ้วน⁹³

⁹⁰ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381) เล่มที่ 97, รายงานเงินในการเลี้ยงพระสงฆ์และอื่น ๆ ในงานพระบรมศพสมเด็จพระศรีสุลาไลย.

⁹¹ พระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 1 ว่าด้วยอานิสงฆ์ที่ได้ชกกับอานิสงฆ์บูญารุชยกพระศาสนา "ใครจะมากกว่ากัน", พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-5 เล่ม 1, หน้า 47-50.

⁹² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 194.

⁹³ ต่อมาในคราวที่พระพุทธไตรปิฎกขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ได้ใช้พระไตรปิฎกเหล่านี้เป็นหลักฐาน สันภาพณ สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, อาจารย์พิเศษมหาวิทยาลัย ๗ วัดบวรนิเวศวิหาร, 14 ม.ค. 23.

รัฐสนับสนุนให้การศึกษาพระภิกษุสามเณร ซึ่งความจริงก็เป็นประเพณีที่มีมาปฏิบัติสืบเนื่องมาแต่สมัยอยุธยา⁹⁴ ในสมัยรัตนโกสินทร์ถือเป็นประเพณีที่พระมหากษัตริย์ ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการจะต้องบวชเรียนในพระพุทธศาสนา⁹⁵ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จะทรงบวชขนาด "ซาราถการ" และ "นาคช่วย" ทุกปี⁹⁶ นาคช่วย คือ นาคที่ถวายออกมาจากความจำเป็นทาง

ทางการ การเล่าเรียนของพระสงฆ์ พระสงฆ์ที่เรียนรู้ค่านปริยัติธรรม จะได้รับการสนับสนุนจากรัฐมาก พบว่าเจ้านายที่พระชนมายุถึง 21 ปีแล้วจะต้องผนวชเป็นพระภิกษุเพื่อศึกษาพระศาสนาและวิชาที่พัวพันสูง ทำนองเดียวกับมหาวิทยาลัย⁹⁷ การศึกษาค่านปริยัติธรรมจึงได้รับการบำรุงมาก ปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ ไหว้วางอาจารย์ไปสอนพระปริยัติธรรมตามวัด ที่ทองพระโรง หรือสร้างศาลาเรียนในบ้าน ส่วนเจ้านายและขุนนางผู้น้อยจะสนับสนุนโดยจ้างอาจารย์ไปบอกพระปริยัติธรรมตามวัด⁹⁸ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเปลี่ยนแปลงการเรียนพระปริยัติธรรม⁹⁹ เพื่อให้ผู้สอบมีความรู้แตกฉานมากขึ้น สำหรับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้ปรากฏการบำรุงการศึกษาค่านปริยัติธรรมตั้งแต่ยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และเมื่อทรงขึ้นครองราชย์แล้ว ทรงรับเป็นพระราชธุระมากขึ้น ถึงกับมีการบังคับเชิงขอร้องให้การสอนพระปริยัติธรรมในวัดโดยให้พระสงฆ์

⁹⁴ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 14 และพระราชพิธี-สิบสองเดือน, พิมพ์ครั้งที่ 14, (กรุงเทพมหานคร : ศิลปบรรณาคาร, 2516).

⁹⁵ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1157 (พ.ศ. 2338) เลขที่ 1 และ 1/ก, เรื่องกรมพระราชวังบวรมหาดูรสิงหนาทพลลาผนวช จ.ศ. 1157. และหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2343) เลขที่ 12 ตอน 3, เรื่องถึงพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่ออุปสมบท คุณโชติ ผู้เป็นบุตรสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมอญกับมหาดเล็ก.

⁹⁶ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 4 ก, เรื่องที่มีทุกข์ยากจนบวชเป็นนาคหลวง และหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 1 ตอน 7, จ่ายเงิน 10 ซึ่งช่วยตนบวชเป็นนาคหลวง.

⁹⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วังจันทน์, 2513), หน้า 66.

⁹⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานการบอกพระปริยัติธรรม", ใน ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา, หน้า 232.

⁹⁹ สมพงษ์ เกรียงกรเกษตร, 17 สมเด็จพระสังฆราชไทย, (กรุงเทพมหานคร : เจริญศึกษา, 2516), หน้า 55.

สอบได้ถึงเปรียญ 4 ประโยคในวัดหลวงทุกวัด¹⁰⁰ นอกจากนี้ได้ทรงอุปถัมภ์พระภิกษุสามเณร อาจารย์ผู้สอนหนังสือ โดยพระราชทานเงินเดือนให้เดือนละ 6 บาท พร้อมทั้งจัดหาผู้มีความรู้ ในพระไตรปิฎกมาประจำอยู่วัดหลวง ผู้เรียนพระปริยัติธรรมจะได้รับการเอาใจใส่ในเรื่อง ปัจจุบัน¹⁰¹ และทรงจัดให้มีการสอบพระปริยัติธรรม 3 ปีต่อครั้ง¹⁰² ซึ่งผิดกับสมัยก่อนซึ่ง ไม่มีกำหนดเวลาสอบที่แน่นอน

รัฐเข้ามามีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์และการพระราชทานสมณศักดิ์ พระมหากษัตริย์ จะเป็นผู้ตัดสินปัญหาความถูกต้องของพระสงฆ์โดยใช้เครื่องมือ คือ สังฆการี ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับ พระสงฆ์ นับตั้งแต่แต่งตั้ง หรือถอดสมณศักดิ์ ภูเลความประพฤติของพระ ตลอดจนคำเนนคดี เกี่ยวกับพระ โดยสังฆการีเป็นทั้งอัยการและตุลาการ ทำให้ระบบการปกครองคณะสงฆ์ในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นระบบที่พระราชาสีมีอำนาจเหนือพระ¹⁰³ เกี่ยวกับการให้สมณศักดิ์แก่พระ พระมหากษัตริย์เป็นผู้มีอำนาจที่จะตั้งหรือถอดสมณศักดิ์โดยตรง สาเหตุที่ให้มีการจัดตั้งสมณศักดิ์ขึ้น เป็นความต้องการของฝ่ายรัฐที่ต้องการให้พระสงฆ์ได้รับยศเช่นเดียวกับพระราชาสี เช่น ชุนนาง

นอกจากนี้รัฐได้ทำการบำรุงสงฆ์ในเรื่องของปัจจัย 4 คือ ที่อยู่อาศัย ยานพาหนะ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม เครื่องใช้ และการรักษาพยาบาลพระภิกษุอาพาธ ตลอดจนการถวาย นิคมภักดิ์¹⁰⁴ สำหรับนิคมภักดิ์ที่ถวายพระภิกษุสงฆ์นั้นเป็นรายจ่ายยอดสำคัญของรัฐ จะเห็นได้จาก ตารางอัตราเงินเดือนที่ถวายแก่พระสงฆ์สามเณรในปลายรัชกาลที่ 3 ดังนี้

¹⁰⁰ หองสมุทวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 (พ.ศ. 2379) เลขที่ 1 ตอน 3, ทรงมีพระราชดำริท้าวบริจาตพระราชทรัพย์ถวายเป็นนิคมภักดิ์ประจำเดือนแก่พระราชาคณะ พระสงฆ์ สามเณร เปรียญ มีจีวร นิคมบาท เสนาสนะ และศิลาณภัสร์ และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 (พ.ศ. 2379) เลขที่ 1-ตอน 1, เรื่องเชิญประชุมพระราชาคณะ 15 รูปพร้อมกัน ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนมหาธาตุในการสอบไล่พระไตรปิฎก พระสงฆ์ สามเณร.

¹⁰¹ หองสมุทวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 (พ.ศ. 2379) เลขที่ 1.

¹⁰² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ปวเรศวริยาลงกรณ์ และคนอื่น ๆ, เทศนาพระราชประวัติ และพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2483), หน้า 115-7.

¹⁰³ ปาลเลกซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 483.

¹⁰⁴ นิคมภักดิ์ คือ อาหารหรือค่าอาหารที่ถวายพระเป็นประจำ.

ตารางที่ 1 อัตราราคาเงินเดือนที่ถวายแก่พระสงฆ์สามเณรในปลายรัชกาลที่ 3

อันดับ	ระดับ	เดือน	ปี
1	พระราชาคณะผู้ใหญ่	20.00	240.00
2	พระราชาคณะชั้นธรรม	19.00	220.00
3	พระราชาคณะชั้นเทพ	18.00	216.00
4	พระราชาคณะสามัญ	16.00	192.00
5	พระปลัดตำแหน่งใหญ่	12.00	144.00
6	พระครูบางองค์และเปรียญ 7 ประโยค	10.00	120.00
7	เปรียญ 5-6 ประโยค พระครูปลัด พระครูอธิการ	8.00	96.00
8	เปรียญ 4 ประโยค และพระครูนิคมรักษ์บางรูป	6.00	72.00
9	เปรียญ 3 ประโยค และพระฐานานุกรมสามัญและพระสงฆ์ อนุจรรในพระอารามหลวง	.50	6.00

ที่มา : หอสมุดจุฬาริยาณ, จดหมายเทศน์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190 (พ.ศ. 2371) เล่มที่ 2, รายงานสมเด็จพระราชาคณะและราชาคณะ พระครู ฐานานุกรมเปรียญศักดิ์ต่าง ๆ ที่ได้รับนิคมรักษ์ และ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (พระนคร : โรงพิมพ์หาญฤทราธิราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 417.

ตารางที่ 2 เปรียบเทียบการจ่ายเดือนในสมัยรัชกาลที่ 1 กับสมัยต้นรัชกาลที่ 3

ระดับ	พ.ศ. 2348		พ.ศ. 2370	
	จำนวนรูป	จำนวนรายจ่าย	จำนวนรูป	จำนวนรายจ่าย
พระราชาคณะ และฐานานุกรม	55	833.00	—	16,747.00
เจ้านายที่ผนวช	—	—	4	122.00
พระภิกษุสามเณรเปรียญ	51	480.00	41	4,238.00
พระสงฆ์อันดับ	—	—	5936-7059	19,436.25
รวม		1,313.00		40,260.25

ที่มา : หอสมุดจุฬาริยาณ, จดหมายเทศน์รัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1167 (พ.ศ. 2348) เล่มที่ 3, บัญชีเงินพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลแก่พระสงฆ์สามเณรสำหรับถวายพระสงฆ์ จ.ศ. 1167. และ จดหมายเทศน์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2370) เล่มที่ 70, เรื่องรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชอุทิศต่าง ๆ จ.ศ. 1191.

สถานภาพของพระสงฆ์

จำนวนพระภิกษุสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ไม่ปรากฏตัวเลขที่แน่นอน สันหาราช
पालเลกซ์ ประมาณว่ามีพระสงฆ์เฉพาะในกรุงเทพฯ ประมาณ 10,000 รูป และทั่วประเทศ
มีพระสงฆ์อยู่ราว 100,000 รูป¹⁰⁵ ซึ่งต่างกับสถิติที่พระภิกษุในสมัยรัชกาลที่ 3 รูปหนึ่งได้ทำการ
รวบรวมจำนวนพระสงฆ์จากบัญชีพระภิกษุสงฆ์วัดต่าง ๆ และได้สรุปออกมาว่า มีพระมหานิกาย
ประมาณ 28,000 รูป และพระราชนิกายประมาณ 2,000 รูป¹⁰⁶

การเข้ามาบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ในสมัยนี้ ส่วนใหญ่เป็นเพราะคตินิยมของสังคมซึ่ง
ยอมรับและยกย่องผู้บวชเรียนว่าเป็นผู้มีความรู้¹⁰⁷ อย่างไรก็ตาม มีผู้มาบวชเพื่อวัตถุประสงค์
อื่น ๆ ด้วย เช่น การหลบหนีการเกณฑ์แรงงาน¹⁰⁸ เนื่องจากว่าสนับสนุนการบวชเรียนของ
พระภิกษุสามเณร ฉะนั้นผู้เข้ามาบวชจะสามารถอยู่ในสังคมไทยได้นานเท่าที่ต้องการ การบวช
เป็นพระสงฆ์จะได้รับการยกเว้นไม่ต้องทำงานเกณฑ์เป็นไพร่ และต้องตกอยู่ในบังคับของมูลนาย
ซึ่งจะต้องทำงานหนัก¹⁰⁹ นอกจากนี้ ยังได้รับสิทธิพิเศษอื่น ๆ อีก เช่น ไม่ต้องเสียภาษีอากร
ทุกชนิด¹¹⁰ เป็นต้น พระสงฆ์บางรูปเป็นผู้ที่ขึ้นสืบ ภูริยาภิเษก¹¹¹ ทาส หรือทนต์จรัล¹¹² จะ
พบวาทะราชในสังคมเข้ามาอาศัยพาเลื่ออยู่ด้วย อย่างไรก็ตาม สังคมไทยไม่ปฏิเสธว่าบุคคลที่

¹⁰⁵ ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 476-7.

¹⁰⁶ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2 (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราช
วิทยาลัย, 2515), หน้า 563.

¹⁰⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ราชทำวัตรนาค, อ้างถึงในมัญญะ
สุทธิสังกราม, พระประวัติและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส,
หน้า 440.

¹⁰⁸ "สุภาษิตอิศรญาณ", ใน สุภาษิตสุนทรภู่และสุภาษิตอิศรญาณ (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏ-
ราชวิทยาลัย, 2510), หน้า 35.

¹⁰⁹ ขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2506), หน้า 130.

¹¹⁰ หอสมุดทวารวดี, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217 (พ.ศ. 2398) เลขที่ 190.

¹¹¹ อยากรณียของอายุหุเดชม ภูริยาภิเษกนาคไปอาศัยอยู่กับพระสงฆ์สามเณร หลบซ่อนอยู่ตาม
วัดต่าง ๆ และเที่ยวทำอันตราย ภูริยาภิเษกนาคใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404
เลขที่ 83, ประกาศเรื่องให้สำรวจจุดที่สถิตย์วัด จ.ศ. 1219 (พ.ศ. 2399), หน้า 138.
และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เคยขอพระราชทานโทษอาชญา
ภูริยาภิเษกนาคตามมาบวชเป็นพระ.

¹¹² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404 เลขที่ 176, ประกาศพระราชบัญญัติพระสงฆ์
สามเณรและภิกษุณี, หน้า 332 - 342.

พระศบวาททุกขยาก หรือทุกข์นั้นจะเข้ามาเป็นพระไม่ได้ แต่กลับเห็นว่า การบวชเป็น
สิ่งที่ดีที่สุดในชีวิตของทุกคน¹¹³

แต่รัฐก็ได้แสดงถึงความประมุขิตของพระอย่างเคร่งครัดโดยเจ้าหน้าที่รัฐ คือ
สังฆการี ทั้งในกรุงและหัวเมือง ดังจะเห็นได้จากการลงโทษและสึกพระเป็นจำนวนมากระหว่าง
พ.ศ. 2325-2394 ฉะนั้นไม่ใช่ว่าพระสงฆ์จะอยู่กันอย่างอิสระเสรีทีเดียว

การดำเนินชีวิตของพระสงฆ์

สำหรับความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ โดยปกติจะต้องตื่นแต่เช้า สรงน้ำ กรองจีวร
แล้วไปทำวัตรเช้า จากนั้นจึงมาลงเรือแล้วพายออกไปรับนิมิตจากชาวบ้าน ซึ่งมักจะถวาย
อาหารประเภท ปลา ผัก ผลไม้ และขนม เมื่อนิมิตขาดเสร็จแล้วจึงกลับวัด เก็บอาหารบางส่วน
ไว้สำหรับฉันเช้าและเพล ที่เหลือจึงตกเป็นของลูกศิษย์วัด หลังจากฉันอาหารแล้ว พระภิกษุจะ
ประกอบธุรกิจต่าง ๆ เช่น ท่องหนังสือ ศึกษาภาษาบาลี สอนหนังสือแก่เด็กให้อ่านและเขียน
บางองค์อาจจะสนทนากันหรือไปธุระนอกวัด¹¹⁴

เมื่อเข้าพรรษาซึ่งอยู่ระหว่างเดือน 8-11 จะเป็นเวลาที่พระสงฆ์จะต้องจำพรรษา
อยู่ในวัด และเมื่อออกพรรษาแล้วระยะใดระยะหนึ่ง พระสงฆ์จะต้องปลัดขัวเข้าไปอยู่ในที่วิเวก
เพื่อ "อยู่กรรม" เป็นการตั้งใจเพื่อระลึกถึงอาบัติโทษต่าง ๆ ที่ได้ทำไป โดยจะไปสร้างกระท่อมน
มุงใบไม้ใบหญ้าอยู่ชั่วคราว เพื่อเจริญสติภาวนาพระกรรมฐานนานประมาณ 3 อาทิตย์¹¹⁵

พระภิกษุบางรูปเคร่งครัดในการปฏิบัติมาก คือ ฉันแต่อาหารมังสวัตริต เช่น ผัก ถั่ว
เป็นต้น และจะปฏิบัติกรรมฐานด้วยความเพียร¹¹⁶

เมื่อพูดถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับประชาชน จะพบว่า พระสงฆ์เป็นกลุ่มที่ได้
รับการอุปถัมภ์จากชนทุกชั้นนับแต่พระมหากษัตริย์ลงมา บรรดาขุนนางข้าราชการกับปฏิบัติต่อพระสงฆ์

¹¹³ สุนทรภู, พระอภัยมณี, (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2511), หน้า 20 - 23.

¹¹⁴ ปาลเลกวัช, เรื่องเดียวกัน, หน้า 484 - 485.

¹¹⁵ ปาลเลกวัช, เรื่องเดียวกัน, หน้า 484 - 485.

¹¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 495.

เช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ อย่างเช่น พระมหากษัตริย์ทรงใส่บาตร และนิมนต์พระภิกษุเสวยเพล
ทุกวัน ตลอดจนถึงให้พระธรรมเทศนาเป็นประจำ ทำให้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยปฏิบัติตาม
จากบันทึกของหมอบรัดเล กล่าวว่า เจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีกรมท่า (คิก บูนาต)
ใส่บาตรพระสงฆ์วันละประมาณ 50 รูป และถวายอาหารเพลแก่พระสงฆ์ที่บ้าน พร้อมทั้งรับศีล
ฟังธรรมเป็นประจำ¹¹⁷

ประชาชนโดยทั่วไปจะมาทำบุญที่วัดเสมอ และนอกจากพระภิกษุสงฆ์จะได้รับอาหาร
นิมิตจากชาวบ้านในตอนเช้าแล้ว ยังได้รับเอาอาหารเครื่องขบฉันจากชาวบ้านที่นำถวาย
พระที่วัดด้วย¹¹⁸

อาหารที่ถวายแก่พระสงฆ์จะหาอย่างประณีต และดีที่สุดเท่าที่แต่ละคนจะมี เพราะความ
เชื่อว่า ถวายอาหารที่มากเท่าไรแก่พระ ก็จะได้อนุญศุภมาก แต่ถ้านำอาหารไม่ดี คือ
อาหารที่ปนควาย น้ำขุ่น น้ำลาย อุจจาระ ของเน่าเหม็น เครื่องเผ็ดร้อน หรืออาหารบางชนิด
ที่ห้ามพระฉันไปถวาย จะกลายเป็นเปรต¹¹⁹ สิ่งของเครื่องขบฉันที่นำถวายและมักจะนำ
ไปถวายพระ คือ ของที่มาจากประเทศจีน¹²⁰ เช่น ลูกพลับ กระเทียมทอง เหวจีน ส้มจีน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม สภาพของพระสงฆ์ไม่ได้สงบสุขเท่าใดนัก โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3
มีโจรชโมยเกิดขึ้นชุกชุม เนื่องจากรัฐเปิดบ่อนการพนันเพื่อหาภาษีอากร จึงมีผู้ที่เสียดินนาท
ต่าง ๆ เช่น สู้บดิน กินกัญชา กินเหล้า เล่นเบี้ย เหวงหวย ทำให้โจรชโมยเข้ามาเกี่ยวข้องกับ
พระสงฆ์ เพราะเมื่อผู้เล่นการพนัน หรือเสียดินนาทแล้ว ก็จำต้องหาทางออกโดยการชโมยเงิน
ทอง สิ่งของจากพระบาง พระบางเป็นประจำ จะเห็นได้จากกรณีของสุนทรภู่เมื่อบวชเป็นพระ
แล้วได้เดินทางไปสู่พระณบุรี เมื่อ พ.ศ. 2379 สุนทรภู่ได้อพยพไปพึ่งของและเรือ¹²¹

¹¹⁷ ค.ป. บรัดเล, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 18, (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31), จดหมายเหตุ
เรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยามวันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2379, หน้า 109.

¹¹⁸ บรัดเล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 484 - 485.

¹¹⁹ พจนานุกรมศัพท์ศาสนา, ตำราภาพ จ.ศ. 1132 (พ.ศ. 2319) เล่มที่ 10, ตำราภาพไตรภูมิ
ฉบับหลวงสมัยกรุงธนบุรี.

¹²⁰ นิราศเมืองสุพรรณฉบับสมบูรณ์ของสุนทรภู่, (พระนคร : ไทวัฒนาพานิช, 2509), หน้า 63.
และ กรมการศาสนา, "วัดจำปา อ.คลองขี้หนู กทม.", แบบสำรวจข้อมูล

¹²¹ นิราศเมืองสุพรรณฉบับสมบูรณ์ของสุนทรภู่, หน้า 5.

บางครั้งผู้เฒ่าไม่เฒ่าตรง ๆ อย่างกรณีของพระภู แต่ใช้วิธีการล่อหลอกด้วย
ประการต่าง ๆ ซึ่งสมเด็จพระพุทธอาจารย์ (โต พรหมรังสี) ได้กล่าวถึงอย่างละเอียดในหนังสือ
ที่ท่านได้แต่งขึ้น คือ เรื่องสุภาสิตสอนศิษย์¹²² ซึ่งมีใจความมุ่งสอนสั่งลูกศิษย์ให้ระวังการตามตน
ของพวกขโมย เพราะปรากฏว่า พวกศิษย์ก็จะเป็นพวกที่ถูกหลอกมากที่สุด

การศึกษาของพระสงฆ์

ดังได้กล่าวแล้วว่า การศึกษาของพระสงฆ์ที่สำคัญคือ การศึกษาด้านปริยัติ (คันถธุระ)
และการศึกษาด้านปฏิบัติ (วิปัสสนาธุระ) พระสงฆ์ส่วนใหญ่จะต้องศึกษาเล่าเรียนอย่างใดอย่างหนึ่ง
หรือทั้งสองอย่างควบคู่กันไป

สำหรับการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมในสมัยแรกตั้งกรุงเทพฯ นั้น ได้ดำเนินการสอน
ไปตามหลักสูตรเดิมคือ กำหนดการสอนเป็นบาเรียน ตรี โท เอก ในสมัยรัชกาลที่ 2 สมเด็จพระ
พุทธเจ้าอยู่หัวจึงได้เปลี่ยนแปลงการสอนพระปริยัติธรรมให้ละเอียดยิ่งขึ้น โดยแบ่งเป็น 9 ประโยค
การเรียนพระปริยัติธรรมต้องเรียนภาษาบาลี และศึกษาพระไตรปิฎกไปพร้อม ๆ กัน เพราะจะต้อง
เข้าใจทั้งสองอย่าง เมื่อถึงเวลาสอบใช้วิธีสอบทวนปากเปล่า ซึ่งมีผลเสียคือ การสอบได้หรือตก
ของพระภิกษุสามเณรขึ้นอยู่กับผู้เป็นกรรมการสอบได้เป็นสำคัญ¹²³ แต่ก็มีข้อดี ที่การสอบแบบนี้มีผล
ใหญ่สอนถึงความกล้าหาญ และต้องเตรียมตัวมาอย่างดี เพราะไม่ทราบว่า กรรมการจะซักถาม
อย่างไร จะต้องมีไหวพริบปฏิภาณในการสอนมาก

ระเบียบการสอบนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 1 กำหนดว่าผู้ที่ได้เป็นบาเรียนตรี ต้องแปลพระสูตร
บาเรียนโท แปลพระสูตรและพระวินัย บาเรียนเอก ต้องแปลทั้งพระสูตร - พระวินัย และพระ
อภิธรรม¹²⁴ การเปลี่ยนมาเป็นการสอบแบบ 9 ประโยคในสมัยรัชกาลที่ 2 ประสงค์จะให้พระภิกษุ
สามเณรมีความรู้มากขึ้นประการหนึ่ง และการแบ่งย่อยการสอบให้ละเอียดขึ้น จะทำให้พระภิกษุ

¹²² หอสมุดวชิรญาณ, หมุกกลอนสุภาสิตและคำสอน เลขที่ 37 ก 115 ขึ้น 5/4 มัดที่ 6,
ข้อสอนศิษย์ (สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 2).

¹²³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, (กรุงเทพฯ ทานตร :
โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2513), หน้า 87 - 88.

¹²⁴ เรียง อรรถวิบูลย์, พิธีกรรมนิยมสงฆ์, หน้า 241.

สามเณรมีกำลังใจที่จะสอบได้เท่านั้นไปเรื่อย ๆ หลักสูตรการเรียนพระปริยัติธรรม 9 ประโยค กำหนดการสอบดังนี้ คือ¹²⁵

ประโยค 1 - 3 แปล ธรรมบท	เทียบกับ เปรีญุจัตวาหรือเปรีญุสามัญ
" 4 " มังคลัตถทีปนีบันตน	" เปรีญุตรี
" 5 " สารสังคหะ	" เปรีญุโท
" 6 " มังคลัตถทีปนีบันปลาย	" เปรีญุโท
" 7 " คัมภีร์ปฐมสังกัปปาสาทิกาทหรือสามน	" เปรีญุเอก สามัญ
" 8 " คัมภีร์วิสุทธิมรรค	" เปรีญุเอก มัชฌิมา

ในปลายสมัยรัชกาลที่ 3 จะแบ่งกรรมการสอบออกเป็น 3 กอง คือ 1. ประธานการสอบ 2. แม่กองคานเหนือ 3. แม่กองคานใต้ ใน พ.ศ. 2393 อันเป็นปีสุดท้ายที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงครองราชย์ มีประธานในการสอบ 4 องค์ คือ พระพุทธอาจารย์ พระพิมลธรรม สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส เมื่อครั้งเป็นกรมหมื่น และพระวปีรญาณเดระ นอกจากนี้มีแม่กองคานเหนือและคานใต้ คานละ 18 รูป รวมเป็น 40 รูป ล้วนแต่เป็นพระราชาคณะทั้งสิ้น¹²⁶

ผลการสอบพระปริยัติธรรม จะเห็นได้จากสถิติในปี พ.ศ. 2388 ซึ่งเป็นช่วง 5 ปีสุดท้ายก่อนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จะสวรรคต ปรากฏว่ามีวัดที่ส่งพระสงฆ์เข้าสอบทั้งหมด 20 วัด รวม 206 รูป สอบได้ 73 รูป สอบตก 133 รูป ในจำนวนนี้มีการสอบของพระมอญ 7 วัด ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง สอบได้เป็นเปรีญุ 7 รูป¹²⁷

¹²⁵พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์), โบราณศึกษา, (พระนคร : โรงพิมพ์สามมิตร, 2515), หน้า 54.

¹²⁶หองสมุดชิรญาณ, นายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 189 ตอน 1, บัญชีรายชื่อพระภิกษุสามเณรสอบเปรีญุธรรมที่พระนามและนามพระเถระผู้ใหญ่ที่เป็นประธานในการสอบ และพระเถระผู้ใหญ่ที่เป็นแม่กองคานเหนือและคานใต้ นอกจากนี้มีรายชื่อพระเปรีญุเอกและโหมที่สอบได้ 20 วัดในปี จ.ศ. 1212.

¹²⁷หองสมุดชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388) เลขที่ 304, บัญชีรายชื่อพระภิกษุสามเณรสอบไล่พระไตรปิฎก จ.ศ. 1207.

ประโยชน์ของการศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ที่ผู้เรียนและรัฐ เพราะผู้ที่เรียนจนกระทั่ง
 ไล่เป็นเปรียญจะได้รับการยกย่องในสังคม และผู้ที่เรียนพระราชาคณะก็สามารถจะเข้าทำงานอยู่
 กรมไหนก็ได้ หากสึกออกมารับราชการ¹²⁸ ส่วนรัฐได้รับประโยชน์คือ ได้ผู้มีความรู้เข้ามาทำงาน¹²⁹

สำหรับการศึกษาทางค่านิยมปฏิบัติธรรม (วิปัสสนาธุระ) มีความสำคัญควบคู่ไปกับการศึกษา
 ทางค่านิยมปฏิบัติธรรม

ผู้ที่มิมีระยะเวลาการบวชระยะสั้น ๆ มักจะให้ความสนใจในการปฏิบัติมากกว่าการเรียน
 ปริยัติ จึงจะเห็นได้จาก สถิติการบวชเรียนของพระบรมวงศานุวงศ์ และประชาชนโดยทั่วไป เพราะ
 การเรียนพระปริยัติธรรมจะต้องเสียเวลาในการเรียนภาษาบาลีก่อนหลายปีจึงจะเชี่ยวชาญ ฉะนั้น
 การปฏิบัติธรรมจึงเหมาะสำหรับบุรุษชั่วครู่ จึงจะพบว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชเป็น
 พระวชิรญาณในปลายสมัยรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2367 ก็เสด็จจำพรรษาอยู่ที่วัดสมอราย¹³⁰ ซึ่งเป็นวัด
 ที่เชี่ยวชาญในการปฏิบัติธรรม เนื่องจากไม่ได้ตั้งพระทัยจะผนวชนาน แต่เมื่อเหตุการณ์บ้านเมือง
 เปลี่ยนไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงขึ้นครองราชย์ พระวชิรญาณจึงทรงหันมาศึกษา
 พระปริยัติธรรมอยู่ที่วัดมหาธาตุ

อีกประการหนึ่งเชื่อกันว่า ค่านิยมปฏิบัติธรรมได้อย่างชำนาญจริง ๆ แล้ว อาจจะได้อำนาจ
 อิทธิฤทธิ์ อภินิหาร และสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการต่อสู้ได้ เนื่องจากชายไทยต้องทำหน้าที่
 เป็นทหารเสี่ยงความตายอยู่เสมอ ทำให้สนใจสิ่งเหล่านี้เพราะเป็นที่พึ่งทางค่านิยมกำลังใจ

¹²⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 173.

¹²⁹ เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 4 มีข้อมูลว่าพระสงฆ์ได้เกี่ยวฝักตัวกับเจ้านาย ขุนนางในกรมมหาดไทย
 กรมกลาโหม กรมท้าว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงกำหนดให้ผู้ที่เรียนมาจากวัดจะทำงาน
 ได้ในกรมลูกขุน กรมอาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิต และกรมสังฆการีเท่านั้น ซึ่งเป็น
 การกำหนดขอบเขตการทำงานของพระสงฆ์ที่สึกออกมามากกว่า, สมัยรัชกาลที่ 3 ทุกรายละเอียดใน
 พระราชบัญญัติในชั้นรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา,
 2513), หน้า 142 - 145.

¹³⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส, ค่านิยมวัตรวินัย, หน้า 16.

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ปรากฏหลักฐานว่า มีวัดหลวงและวัดราษฎร์ที่มีอาจารย์สอน
กรรมฐานทั้งหมดประมาณ 70 วัด ในกรุงเทพฯ มี 29 วัด และในหัวเมืองมี 41 วัด¹³¹
จำนวนพระภิกษุที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้นอกกรรมฐาน เมื่อ พ.ศ. 2364 มีทั้งหมด 76 รูป
อยู่ในกรุงเทพฯ 33 รูป และอยู่ในหัวเมือง 43 รูป เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยรัชกาลที่ 3 จะพบว่า
ใน พ.ศ. 2387 มีวัดหลวงปฏิบัติกรรมฐานในกรุงเทพฯ อยู่ถึง 53 พระอาราม¹³² การที่ปรากฏ
วัดที่ปฏิบัติธรรมในกรุงเทพฯ มากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรง
ให้ความสำคัญของการปฏิบัติควบคู่ไปกับการเรียนพระปริยัติ ดังจะพบว่า ทรงสร้าง "คณะกุฎิ"¹³³
สำหรับพระสงฆ์ใคร่ในการปฏิบัติธรรมจะได้อาศัยอยู่ในวัดต่าง ๆ ที่ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์
แม่เจ้านายและขุนนางที่สร้างและปฏิสังขรณ์วัดขึ้นก็ให้ความสำคัญแก่การศึกษาทั้ง 2 ด้านนี้ควบคู่
กันไป ดังเช่น เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรนิรุักษ์ ทรงสร้างวัดรังษีสุทธาวาสขึ้นใน พ.ศ. 2366 ได้
อาราธนาพระมหาอู๋ ฝ่ายคันถธุระมาเป็นูปถัมภ์วัด และควบคุมการศึกษาด้านพระปริยัติธรรม
ในขณะที่ทรงอาราธนาพระมหานาค มาเป็นพระอาจารย์ฝ่ายวิปัสสนาธุระ¹³⁴

วัดบางวัดสร้างขึ้นเพื่อเป็นวัดสำหรับปฏิบัติธรรมโดยตรง เช่น พระวชิรญาณทรงสร้างวัด
บรมนิวาสเพื่อเป็นสถานที่ปฏิบัติกรรมฐาน¹³⁵ และกรมหลวงรักษมรเรศ ได้มีบัญชาการให้เจ้ากรม
ปลัดข้าสร้างวัดเพลงขึ้นเพื่อให้เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรม และเป็นสถานที่รวบรวมพระวิปัสสนาจารย์
ที่กระจัดกระจายอยู่¹³⁶

¹³¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1183 (พ.ศ. 2364) เล่มที่ 7,

มีพระบรมราชโองการว่าด้วยเรื่องโปรดเกล้าฯ ซึ่งให้อาราธนาพระสงฆ์และพระภิกษุสงฆ์
ฝ่ายวิปัสสนาธุระผู้นอกกรรมฐาน ๗ วัน 3๗2 คำ ปีมะเส็ง ตรีศก.

¹³² หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เล่มที่ 7 ตอนที่ 1,
ถวายเพิ่มเติมเพิ่มเติมพระสงฆ์ที่ภาวนาธรรมรักษารามในพระอารามหลวง 53 พระอาราม
ตลอดไตรมาส.

¹³³ คณะกุฎิเป็นกุฎิสำหรับพระภิกษุที่ปฏิบัติกรรมฐานโดยเฉพาะ.

¹³⁴ จารึกหินอ่อนในพระอุโบสถวัดรังษีสุทธาวาส ปัจจุบันรวมอยู่กับวัดบวรนิเวศ.

¹³⁵ พ.อ. คำเนิร เลขะกุล, "วัดบรมนิวาสวรวิหาร", สตรีสาร, 8 (มีนาคม 2498) : 92.

¹³⁶ เอกสารของสำนักปฏิบัติธรรมวัดเพลงวิปัสสนา ด. จรัสสินีทวงศ์ อ.บางกอกน้อย กทม.

วัดที่มีชื่อเสียงในการปฏิบัติธรรมสมัยรัตนโกสินทร์ คือ วัดพลับ (วัดราชสิทธิาราม) วัดสมอราช (วัดราชาธิวาส) วัดเงินบางพรหม (วัดรัชฎาธิฐาน) และวัดสมอแครง (วัดเทพราชอุยฺสร)¹³⁷ กฎเกณฑ์การปฏิบัติของวัดที่มีชื่อเสียงเหล่านี้เคร่งครัด กล่าวคือ วัดจะตั้งอยู่ห่างไกลจากพระนครพอสมควร มีสภาพที่ต้นไม้ใหญ่ในวัดมาก มีข้อบังคับไม่ให้ตัดต้นไม้ จึงทำให้วัดวิเวกเหมาะสำหรับการปฏิบัติธรรม พระสงฆ์จะต้องช่วยกันทำความสะอาด กวาดลานวัดเอง เพราะไม่มีศิษย์วัด

วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ปฏิบัติธรรม คือ ออกไปบิณฑบาตในพระนคร กลับมาฉันภัตตาหารพร้อมกันโดยแบ่งเฉลี่ยอาหารที่ได้มา หลังจากนั้นจึงเจริญสมณธรรมโดยเคร่งครัด¹³⁸

สำหรับหลักในการปฏิบัติธรรมทำกรรมฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ สันนิษฐานว่า มุ่งในการปฏิบัติแบบสมณกรรมฐานหรือเริ่มปฏิบัติด้วยสมณะก่อนแล้วจึงต่อยาววิปัสสนา ดังจะเห็นได้จากแนวทางปฏิบัติกรรมฐานของสมเด็จพระญาณสังวร (สุก โภโกเถื่อน) กล่าวกันว่า สมเด็จพระสังฆราชองค์นี้ทรงเจริญเมตตาจนกระทั่งสามารถทำให้โกป่าเขื่องโตเหมือนโกบ้าน เพราะตามปกติโกป่าจะว่องไวมากจนไม่มีใครจับได้ ฉะนั้นการที่โกป่าเขื่องโตนี้ จึงเป็นผลของการปฏิบัติธรรมประการหนึ่ง¹³⁹

อย่างไรก็ดี การศึกษาของพระสงฆ์ไม่ได้จำกัดขอบเขตอยู่เฉพาะการเรียนทางด้านปริยัติและปฏิบัติเท่านั้น แต่ปรากฏว่า มีพระภิกษุสามเณรที่มีความรู้ความสามารถในด้านวิชาชีพ และวิชาการด้านอื่น ๆ ด้วย ดังได้กล่าวไว้ในตอนต้น

ความประพฤติของพระ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระสงฆ์เป็นกลุ่มชนที่มีฐานะทางสังคมสูง สาเหตุที่สำคัญคือวัดเป็นแหล่งให้การศึกษาแก่บุคคลทุกกระชั้นชั้น พระสงฆ์จึงเป็นผู้นำทางปัญญา เป็นผู้ผลิตผลงานทางวิชาการเป็นจำนวนมาก ปรากฏพระสงฆ์ที่เลื่องชื่อในคานต่าง ๆ ดังนี้

¹³⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส, (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2499), หน้า 17 - 18.

¹³⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹³⁹ บรรจง ปญญาโร (สอ.อ.จ. สุทธิทรัพย์), พระจริยาวัตรการปฏิบัติกรรมฐานของสมเด็จพระสังฆราชญาณสังวร (สุก โภโกเถื่อน), (กรุงเทพมหานคร : อักษรกิจ, 2518).

พระสงฆ์ที่มีคุณธรรมพิเศษมีชื่อเสียงปรากฏทางด้านวิปัสสนาธุระที่สำคัญในสมัยนี้ เช่น สมเด็จพระสังฆราชสุก (ญาณสังวร) สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (โต พรหมรังสี) พระอธิการ (แก้ว) วัดมหาพฤฒาราม พระอาจารย์ตา วัดอัมพวา เป็นต้น

ฝ่ายพระสงฆ์ที่เชี่ยวชาญด้านพระปริยัติธรรม สันนิษฐานว่ามีหลายรูป เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงส่งเสริมการเรียนพระปริยัติมาก ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงโปรดพระสงฆ์ที่เป็นเปรียญอยู่ 4 รูป ปรากฏมีชื่อเรียกว่า "ซา ชู อยู่ เย็น"¹⁴⁰

พระสงฆ์ที่มีชื่อเสียงในการแสดงพระธรรมเทศนา เช่น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จ๋) พระธรรมอุดม (ดึก) สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (โต พรหมรังสี) เป็นต้น

พระผู้เชี่ยวชาญในการแต่งหนังสือที่ปรากฏชื่อเสียงมาจนถึงปัจจุบันนี้ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระเทพโมลี (กลิ่น) วัดสังข์กระจาย

แม้พระต่างชาติที่อพยพเข้ามาพร้อมกับเชลยที่ถูกกวาดต้อนมาก็ดี หรือเข้ามาพร้อมกับผู้ลี้ภัยการเมืองก็ดี เป็นพระที่มีความสามารถ เช่น พระสุเมธุนี (ชาย พุทธโธ) เจ้าอาวาสวัดบวรเม่งกล เป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก ได้เป็นพระอุปัชฌาย์ของพระวชิรญาณในการอุปสมบทครั้งที่ 2¹⁴¹ นอกจากนี้ พระภิกษุเวียงจันทน์ คือ เจ้าคุณอรุณนิมิต เจ้าอาวาสวัดอินทรวihar ในสมัยรัชกาลที่ 1 ก็เป็นผู้เชี่ยวชาญทางวิปัสสนาธุระ¹⁴²

อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัตนโกสินทร์มีพระสงฆ์ที่ประพฤตินอกวินัยอยู่มาก ทั้ง ๆ ที่พระภิกษุสงฆ์ต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบทั้งทางพระวินัย กฎหมายและจารีตประเพณี การออกกฎพระสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ มีผลต่อการปฏิบัติของพระสงฆ์อย่างมาก เพราะเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 2-3 พระสงฆ์ได้ประพฤติดิตถายวิธีการต่าง ๆ

¹⁴⁰ กรมสมมตอมรพันธุ์ และกรมตำรวจราชานุภาพ, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์, (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 253 - 254.

¹⁴¹ คณะสงฆ์ร่วมสมัยในประเทศไทย, (พระนคร : พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2517), หน้า 80.

¹⁴² วัดอินทรวihar 2520, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2520), หน้า 4 - 5.

ความประพฤติดของพระสงฆ์ที่เลวร้ายที่สุด คือ ความประพฤติผิดในเรื่องชู้สาว จาก
ประกาศในรัชกาลที่ 4 ชี้ให้เห็นว่า พระสงฆ์บางรูปเป็นที่หมายปองของหญิงโสเภณี หญิงขาย
ผ้าหยา หรือผ้าตาย บางรายหวังจะไต่พระมาเป็นลูกเขย หรือคิดหวังจะไต่ทรัพย์สินสมบัติของพระ¹⁴³
เป็นต้น ส่วนพระสงฆ์เองก็ประพฤติตนเป็นนักเลงเที่ยวเกี้ยวผู้หญิง บางครั้งก็ทะเลาะวิวาท
ต่อชู้กัน ที่เบากว่านั้นก็แต่งตัวเป็นพวกเจ้าชู้ หักนุหรี สวมแหวน แสตกร์ทากรทราย ปรากฏ
ว่ามีพระสงฆ์บางรูปเข้ามาบวชเพื่อรักษาโรคด้วย¹⁴⁴

สำหรับในค่านวัตรปฏิบัตินั้น อาจสรุปได้ว่า พระสงฆ์บางรูป "เล่นตะกร้อ หักนุหรี
เกี้ยวผู้หญิง กินของคำ ทำอุลามก"¹⁴⁵

ดูเหมือนว่าการลงโทษพระสงฆ์ที่ประพฤติผิดทางวินัยจะทำงานไม่รุนแรงนัก ถ้าพระสงฆ์
รูปใด รูปหนึ่ง กินคัญชา เล่นเบี้ย เมื่อถูกจับได้จะใช่วิธีแก้ตัวที่นัยกรรม คือ ขบไล่พระสงฆ์รูปนั้น
ออกจากหมู่หรือสึกเท่านั้น¹⁴⁶ จะพบว่าในสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ พระองค์ได้ใช้อำนาจรัฐ
สึกพระสงฆ์เป็นจำนวน 128 รูป ใน พ.ศ. 2344 เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ชำระพระสงฆ์ใหญ่
อีกครั้งใน พ.ศ. 2385 ในพระราชพงศาวดารจารึกว่า "เกิดชำระความพระสงฆ์ที่ประพฤติ
อนาจารมิดวร โคตรชำระสึกก็มากประมาณ 500 เศษ ที่หนีไปก็มาก พระราชาคณะเป็นนักรบ
ก็หลายรูป"¹⁴⁷

การตั้งธรรมยุติกนิกายในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นการฟ้องว่า พระสงฆ์ประพฤติผิดวินัยกันมาก
พระวชิรญาณพรหมประณามพระสงฆ์ว่าเป็นพวกมากมายน มีความประพฤติชั่วย่อน ไม่ได้แสวงหาสัจธรรม
ต้องการเพียงลาภผลและชื่อเสียงเท่านั้น พระองค์จึงทรงเป็นผู้นำในการปฏิรูปการปฏิบัติของพระสงฆ์
ใหม่ในนามของพระสงฆ์ธรรมยุต ซึ่งจะได้อธิบายในรายละเอียดต่อไป

¹⁴³ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 4 ประกาศปีมะเมีย พ.ศ. 2401, เล่มที่ 151, เรื่อง
ประกาศการถือศาสนาแลผู้ที่ถือผิด, (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 109-10.

¹⁴⁴ "เพลงยาวเจ้าพระ", ในประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร : โรงพิมพ์อักษร-
บริการ, 2507), หน้า 159 - 160.

¹⁴⁵ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 (พ.ศ. 2397), เล่มที่ 22, ร่าง
สารตราถึงเจ้าเมือง กรมการเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1216.

¹⁴⁶ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 13, ประกาศเรื่องให้สึกพระสงฆ์สามเณรที่สุบดิน จ.ศ. 1215
(พ.ศ. 2396), หน้า 131 - 2.

¹⁴⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 21.

ธรรมยุต : การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระวชิรญาณเถระ

ลักษณะเด่นของการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเท่าที่ผ่านมา มุ่งในการปรับปรุงตำรา สนับสนุนการเล่าเรียน และการสร้างวัดวาอาราม โดยไม่ไ้มุ่งแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ อย่างจริงจัง การมีกรรมสังฆการีไม่ไ้ทำให้พระสงฆ์ประพฤติตนดีขึ้นจริง แต่เป็นเพียงระบบ ความคุมกำจัดพระที่ประพฤติผิดออกไปเท่านั้น

พระวชิรญาณ ทรงมีความสามารถในภาษาหลายภาษา เช่น ภาษาบาลี ภาษาอังกฤษ โดยเฉพาะความสามารถทางภาษาบาลี จะเห็นได้จากสมณสาส์นของพระองค์ที่ส่งไปยังประเทศต่าง ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนาเพื่อสืบหาคัมภีร์พระไตรปิฎกมาเปรียบเทียบกับฉบับที่มีอยู่ และบทสวดมนต์ ทำวัตรเข้าเ็น รวมทั้งบทสวดอื่น ๆ ที่พระองค์แต่งขึ้น¹⁴⁸ ทั้งนี้เป็นเพราะการที่ทรงใ้พระทัย ในการศึกษาภาษาบาลี ทำให้พระวชิรญาณมีความสามารถที่จะรู้ภาษาบาลีจนเชี่ยวชาญพอที่จะเป็น กุญแจไขไปสู่ความเข้าใจในพระไตรปิฎกอรุณกถาปฏิภาโต และทรงพบความจริงว่า วัตรปฏิบัติ ของพระสงฆ์ไทยในขณะที่พระองค์ผนวชอยู่นั้นห่างไกลจากพระวินัยที่พระพุทธเจ้าได้กำหนดไว้ จึงพยายามสอนสวดหาข้อเท็จจริง

การที่พระวชิรญาณทรงยึดถือแบบปฏิบัติของพระมณู คือ พระพุทธวงศ์ (ชาย) พระราชาคณะที่พระสุเมธมุนีนั้น เพราะพระพุทธวงศ์เป็นผู้นอบนุ้ยในพระวินัยและสามารถชี้แจงให้ พระองค์เข้าพระทัย บังเกิดความเลื่อมใสได้¹⁴⁹

พระวชิรญาณทรงกล่าวถึงสาเหตุที่พระองค์ทรงตั้งคณะสงฆ์ใหม่ขึ้นว่า เป็นเพราะเมื่อ สมัยที่พระองค์ผนวชและศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาธุระในพรรษาแรกนั้น ปรากฏว่า เมื่อมีใ้หา เรียนตามอาจารย์สอน อาจารย์ผู้สอนก็ไม่ไ้ให้คำตอบและมักจะทำบอกระองค์ว่าเป็นเพราะเคย ทำตาม ๆ กันมา¹⁵⁰ ทำให้พระองค์หมดความสนพระทัยที่จะเรียนการปฏิบัติธรรม แต่หันมาศึกษา

¹⁴⁸ ทุกรายละเอียดใน มหามกุฏราชานุสรณีย์, (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511).

¹⁴⁹ เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร, (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2500), หน้า 8.

¹⁵⁰ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 510 - 517. และห้องสมุด วชิรญาณ, กฎประวัติ เล่มที่ 78 มติที่ 6 กุ 121.

ภาษาบาลีแทน ยิ่งเมื่อพระองค์ศึกษาพระไตรปิฎกโดยเฉพาะพระวินัยเข้า ทรงพบว่า พระภิกษุสงฆ์ ประพฤติตนไม่เหมาะสมมาตั้งแต่คราวเสียกรุงครั้งที่ 2 ทรงมีความเห็นเกี่ยวกับพระศาสนาว่า "เป็นของมีรากเงาอันเน่าบูด ไม่เป็นมูลเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส"¹⁵¹ และทรงเห็นว่า พระสงฆ์ โดยทั่วไปไม่นับถือและปฏิบัติตามพระไตรปิฎก แต่กลับยึดมั่นที่จะปฏิบัติตามประเพณีที่สืบทอดกันมาว่า ถูกต้องโดยปราศจากการตั้งคำถามว่า การปฏิบัติเช่นนั้นมิใช่ในพระวินัยหรือไม่ ด้วยเหตุนี้เองทำให้ พระองค์หันมาสืบค้นความจริง และปฏิบัติตามนั้นแทนที่จะทำไปอย่างงมงาย¹⁵²

วิธีการของพระวชิรญาณหลายอย่างมีความคล้ายคลึงกับวิธีการของนิกายโปรเตสแตนต์ อย่างเช่น การเผยแพร่ศาสนา พวกมิชชันนารีอเมริกันให้ความสำคัญในการเทศนาธรรมและแจก เอกสาร พระวชิรญาณได้ตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดตึก ตีบทความทางศาสนาขึ้นเช่นกัน เช่น พระปาติโมกข์ บทสวดมนต์ แต่ใช้อักษรอริยกะ¹⁵³ เป็นต้น ออกเผยแพร่ ส่วนการแสดงธรรมเทศนา กำหนดให้ทุกวันพระ ตอนเช้าและบ่าย ในการเทศนาธรรม มุ่งใช้ปฏิภาณไหวพริบมากกว่าที่จะแสดงธรรมใน พระสูตร ดังที่มักจะแสดงกันมากในสมัยนั้น¹⁵⁴

แนวการปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุต ซึ่งพระวชิรญาณได้ทรงแก้ไขแตกต่างไปจากการ ปฏิบัติของพระสงฆ์ในสมัยนั้น กล่าวคือ ทรงตั้งระเบียบการอุปสมบทให้ถูกต้องตามพระวินัย โดย เหยียดถึงการออกเสียงสำเนียงอักษรที่ชัดเจน ความถูกต้องของสัมา หังนี้เพื่อไม่ให้ผู้บวช สงสัยว่าการบวชเป็นโมฆะ ในวโรธรรมสวนะให้มีการประชุมรักษาคีล พังธรรมเทศนาหังเข้าและ เย็น เดือนละ 4 ครั้ง ทุกวันต้องทำวัตรไหวพระเช้าและเย็น พร้อมทั้งสวดมนต์ต่อจากการทำวัตร ตั้งระเบียบการไหวกราบของพระภิกษุสามเณร และระเบียบมารยาทอื่น ๆ ที่ปรากฏในพระวินัย การครองผ้า คือ การนุ่งห่มของพระภิกษุสามเณร ต้องเป็นไปตามระเบียบของพระวินัย ลักษณะ การครองจีวรแบบธรรมยุต คือ ห่มเชวก¹⁵⁵ กับพระมอญ ซึ่งผิดกับพระมหานิกายที่ห่มคลุมหรือห่มดอง

¹⁵¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุ เลขที่ 78 มัดที่ 6 ตู 121.

¹⁵² ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 511-515 และ 447.

¹⁵³ เอกสารเกี่ยวกับเรื่องราวที่ตีพิมพ์ในสมัยนี้ ปัจจุบันได้เก็บรักษาอยู่ที่หอพิพิธภัณฑสถาน 3 วัดบวรนิเวศ.

¹⁵⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า 20.

¹⁵⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมูข เล่ม 2, (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2495), หน้า 74.

การอ่านออกเสียงอักขร ภาษาบาลีเป็นไปตามหลักสากลนิยม โดยทรงถือหลักการออกเสียงให้
ถูกฐานกรณ์ของอักขระตามหลักบาลีไวยากรณ์เป็นใหญ่ ส่วนการทำวินัยกรรมต่าง ๆ ต้องเป็นไป
ตามพระวินัยจริง ๆ แม้การทำสังฆกรรมต่าง ๆ ก็วางระเบียบให้เป็นไปถูกต้องตรงตามวินัย
บัญญัติ การวางหลักการปฏิบัติตามพระวินัย ใช้การพิจารณาว่าสิ่งใดที่ส่งสัยแล้วจะไม่ทำเป็นอันขาด
ต้องพิจารณาหาเหตุผลก่อนว่า สิ่งนี้ควรหรือไม่ควร ไม่ทำอะไรง่าย ๆ ต้องมีความเคารพ
พระธรรมวินัยยิ่งกว่าความสะดวกสบาย นอกจากนี้ ทรงรับรองพิธีกรรมที่ทำให้ระลึกถึงพระไตร-
สรณาคมน์ เช่น ประกอบพิธีในวันสำคัญทางศาสนา คือ วิสาขบูชา มาฆบูชา การเจ้พระพุทธรูป
ก่อพระเจดีย์ทราย¹⁵⁶

แต่พระวชิรญาณทรงต่อต้านการทำบุญที่ผิดวิธี เช่น การฆ่าตัวตายบูชาพระพุทธเจ้าที่นิยม
ทำกันมากในสมัยรัตนโกสินทร์

พระสังฆธรรมยุตต้องเกรงครัดในการปฏิบัติตามวินัยของสงฆ์ 227 ข้อ ละเว้นการ
ปฏิบัติที่ไม่มีเหตุผล ไม่เชื่อถือในปาฏิหารย์ที่เกินขอบเขต แต่มีความเชื่อในเรื่อง กฎของกรรมดี
และกรรมชั่ว นอกจากนี้ พระธรรมยุตจะต้องปฏิบัติตามพระธรรมวินัยโดยไม่เกียจคร้าน เช่น
การลงอุโบสถ ประกอบสังฆกรรม¹⁵⁷ ในด้านที่เกี่ยวกับวินัยบางกฎทรงเพิ่มเติม และบางกฎ
ทรงคัดออกเพื่อให้เหมาะสม อย่างเช่น การปลงอาบัติต้องแสดงอย่างเจาะจง เพื่อให้ผู้ทำผิด
ไตร่ตรองจะใคร่ระมัดระวังในคราวต่อไป ห้ามรับเงินรับทอง เป็นต้น

สำหรับการปฏิบัติธรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเล็งว่า ไม่ได้อ่อนเฉพาะ
การปฏิบัติสมถกรรมฐาน แต่มุ่งสอนวิปัสสนากรรมฐาน โดยให้เหตุผลว่า การปฏิบัติสมถเป็นวิธีที่อ่อน
ไม่เหมือนการปฏิบัติวิปัสสนา¹⁵⁸

¹⁵⁶ เอ.บี. กริสโวลด์, พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงสยาม, แปลโดย มจ.สุภัทรทิศ ศิริกุล
(ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 29 - 46.

¹⁵⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส,
(พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2499), หน้า 45 - 47.

¹⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

สรุปได้ว่า ธรรมยุต หรือธรรมยุติกวาท ซึ่งแปลว่า ผู้ประกอบกัณฑ์ธรรม ชอบกัณฑ์ธรรม หรือปฏิบัติตามธรรมนั้น¹⁵⁹ มีวัตถุประสงค์ในการมุ่งปฏิบัติตามพุทธวจนะ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อฟื้นฟู การปฏิบัติตัวของพระสงฆ์ จึงได้แก้ไขระเบียบข้อบังคับและการประกอบพิธีการต่าง ๆ ที่ไม่มีเหตุผล ออกไป ไม่ปฏิบัติตามพระวินัยโดยไม่พิจารณาให้เข้าใจองค์แต่เสียก่อน แต่คำนึงถึงความหมายของ กฎวินัยเสมอ การตั้งธรรมยุตจึงถือได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา เป็นการฟื้นฟูการปฏิบัติตัวของพระสงฆ์ไทยขึ้นเป็นครั้งแรกอย่างจริงจังหลังจากตั้งกรุงเทพฯ เป็นต้นมา

การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กล่าวได้ว่า มุ่งในการสร้างและปฏิสังขรณ์ วัดซึ่งเป็นการจัดทำทางคานวัด และ การฟื้นฟูสถาบันสงฆ์ซึ่งเป็นการจัดการทางคานบุคคล

ในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดได้ทำกันเป็นอันมาก เหตุที่เป็นเช่นนั้นนอกจากจะเป็นผลมาจาก ความศรัทธาในผลของบุญแล้ว ยังมีสาเหตุทั้งทางคานสังคมและการเมืองอีกหลายประการ เนื่องจากวัดมีความสำคัญในสังคม เป็นสถานศึกษา สถานสงเคราะห์ เป็นศูนย์กลางของสังคม ทำให้ เกิดความจำเป็นในการมีวัด การย้ายเมืองหลวงมาตั้งอยู่ที่กรุงเทพฯ ยิ่งทำให้เกิดการสร้างและ ปฏิสังขรณ์วัดมากขึ้น เพื่อให้เทียบเท่ากับความรุ่งเรืองของวัดในสมัยอยุธยาซึ่งสูญสลายไป นอก จากนี้วัดได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นวัดของตระกูลต่าง ๆ เป็นอนุสรณ์ หรือเป็นสถานที่ประกาศชัยชนะหรือ เหน็บ ซึ่ง เป็นเหตุผลทางการเมืองอยู่บ้างเหมือนกัน

การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมักทำอย่างใหญ่โต ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ พระสงฆ์ ชุนนาง ข้าราชการ และประชาชนผู้มีอันจะกิน ซึ่งการสร้าง ซ่อมวัดแต่ละวัดต้องเสียค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมาก สำหรับวัดหลวง วัสดุที่ใช้ในการสร้างซ่อมวัด มักจะเกณฑ์มาจากหัวเมือง เมื่อสร้างเสร็จแล้วจะมีการอุทิศที่ดิน แรงงาน ช่างคน ซึ่งเรียกว่า ข้าพระ เลกวัดให้แก่วัดนั้น ๆ เพื่อเป็นประโยชน์ในการบำรุงพระสงฆ์และวัดที่สร้างใหม่ด้วย

สำหรับพระสงฆ์ได้รับการทำนุบำรุงจากรัฐบาลหลายประการ ทั้งนี้สาเหตุเนื่องมาจาก พระประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยอย่างร้ายแรงหลังจากเสียกรุง รัฐจึงขึ้นมือเข้ามาจัดการเกี่ยวกับ สถาบันสงฆ์ ถึงจะเห็นได้จากการจัดการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นเป็นตำราที่ใช้เรียนและเพื่อเป็น บรรทัดฐานในการปฏิบัติตัวของพระสงฆ์ด้วย นอกจากนี้ รัฐบาลได้สนับสนุนให้มีการบวชพระภิกษุ

159

สว, พุทธศาสนวงศ์, หน้า 2 - 3.

สามเณร ส่งเสริมการศึกษาทางด้านพระปริยัติธรรม จัดการกับระบบการปกครองคณะสงฆ์ที่ไม่เป็นระเบียบ และพระราชทานสมณศักดิ์แก่พระภิกษุสงฆ์ที่สมควรจะได้รับ พร้อมทั้งได้จัดการบำรุงพระสงฆ์ในคานาที่อยู่อาศัย ยานพาหนะ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม เครื่องใช้ การรักษาศาสนาพยาบาล และนิคมวัด จึงปรากฏว่ามีผู้เข้ามาบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์เป็นจำนวนมาก ทั้งสาเหตุจากความปรารถนาที่จะแสวงหาความรู้ และสาเหตุอื่น ๆ เช่น เพื่อหลบหนีการเกณฑ์แรงงาน ผู้ที่เป็นหนี้ ผู้รายที่ถูกลักพาที่หลบหนีเจ้าของ และคนจรจัด พระสงฆ์บางรูปเข้ามาบวชเพียงเพื่อแสวงหาลาภสักการะ ด้วยเหตุนี้จึงมีพระสงฆ์ที่มีความประพฤติดีและไม่ดีปะปนกันอยู่ จึงปรากฏพระสงฆ์ที่มีชื่อเสียงในด้านต่าง ๆ เป็นอันมาก ท่านเองก็เกี่ยวกับที่มีพระสงฆ์ประพฤติผิดพระวินัยอย่างร้ายแรงถึงขั้นปาราชิกหลายรูปเช่นกัน แม้แต่พระราชอาคมะขึ้นผู้ใหญ่ เป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ซึ่งทรงผนวชเป็นพระภิกษุในสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้จัดตั้งกลุ่มพระสงฆ์ที่มีการปฏิบัติธรรมตามพระไตรปิฎกขึ้นใหม่ ซึ่งต่อมาได้รับการขนานนามว่า ธรรมยุติกนิกาย

สถาบันพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้รับการเอาใจใส่จากบุคคลทุกชั้นในสังคม ทั้งนี้เพราะวัดเป็นส่วนหนึ่งของสังคมที่จะขาดไม่ได้ และพระสงฆ์ก็ได้ทำอะไรหลายอย่างแก่คนในสังคม วิธีทางดังกล่าวทำให้สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์มีลักษณะค่อนข้างสงบเรียบร้อย อาจพิจารณาได้ว่าเป็นเพราะสังคมไม่ได้ให้ความแตกต่างเท่าใดนักระหว่างคุณค่าทางวัตถุและจิตใจ ผิดกับสังคมปัจจุบัน ซึ่งสังคมไม่เห็นคุณค่าทางจิตใจ แต่ให้ความสำคัญในเรื่องวัตถุมากจนกระทั่งลืมคุณค่าทางจิตใจไป.

บรรณานุกรม

เอกสารต้นฉบับ

ก. เอกสารยังไม่ได้อัปโหลด

1. เอกสารของหอสมุดวชิรญาณ กรมศิลปากร

ก) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1

จ.ศ. 1157 เลขที่ 1 และ 1/ก เรื่องกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทพูลลาผนวช
ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 14 เรื่องพระราชประวัติรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์สำหรับบรรจุ
พระฤกษ์

ข) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2

จ.ศ. 1183 เลขที่ 7 รายชื่อพระสงฆ์บอกพระกรรมฐานในกรุงและหัวเมือง

ค) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3

จ.ศ. 1193 เลขที่ 24

จ.ศ. 1196 เลขที่ 41 ใบบอกเมืองตากเรื่องส่งไม้ซ้อฟ้า ไม้ขานประตู่ เมืองตากและเมือง
เชียงใหม่

จ.ศ. 1198 เลขที่ 5 ตอน 1 บัญชีเกณฑ์เบ็ลือกประตู่ ไม้ง ทำน้ำเชื้อวัดพระโต (วัดสุทัศน์)

จ.ศ. 1199 เลขที่ 70 บัญชีจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศลต่าง ๆ

จ.ศ. 1200 เลขที่ 97 รายจ่ายเงินในการเลี้ยงพระสงฆ์และอื่น ๆ ในงานพระบรมศพสมเด็จพระศรีสุลาไลย

จ.ศ. 1202 เลขที่ 18 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีตอนเมืองสุพรรณเรื่องขอแลกหัววัวป่าเรไร

จ.ศ. 1205 เลขที่ 29 ใบบอกเมืองน่านเรื่องแต่งให้พระยาราชบุตรขึ้นไปจัดแจงตั้งระเนียดไว

จ.ศ. 1205 เลขที่ 29 ตอน 6 สำเนาคำแปลใบบอกร่างตราถึงพระยานครนายกเรื่องให้จัด
กรรมการไปกำกับดูแลในการทำศิลา ณ เขาชะโงกสำหรับส่งลงมาประทับเกษรหว่าง
ชุมเสมากำแพงวัดสุทัศน์

จ.ศ. 1207 เลขที่ 304 บัญชีรายชื่อพระภิกษุสามเณรสอบไล่พระไตรปิฎก จ.ศ. 1207

จ.ศ. 1208 เลขที่ 43 หนังสือพระยาราชสุภาวดีถึงพระรัตนการจางวางกองโศ เรื่องให้
เกณฑ์ตัดไม้ทำแผงในงานฉลองวัดพระเชตุพน

จ.ศ. 1209 เลขที่ 58 ในบอกพระศักดาเรื่องอุทธรณ์ เมืองตาก ส่งไม่ชอบสักและไม่ใช่
สำหรับท้าวทัก

ง) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4

จ.ศ. 1217 เลขที่ 190

ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 27 พระราชบุณยานามพระราชกษัตริย์เรื่องลักษณะผูกพันธสีมา

จ) หมายรับสั่งรัชกาลที่ 2

จ.ศ. 1183 เลขที่ 2 ทรงมีพระราชดำริให้ตั้งศาลาโรงทานเลี้ยงพระสงฆ์ อาณาประชาราษฎรในการพระราชพิธีตรุษท้าวทักมหาธาตุ และสะพานตรงวังหน้า

ฉ) หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3

จ.ศ. 1198 เลขที่ 1 ตอน 1 เรื่องเชิญประชุมพระราชกษัตริย์ 15 รูปพร้อมกัน ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ในการสวดโลพระไตรปิฎก พระสงฆ์ สามเณร

จ.ศ. 1198 เลขที่ 1 ตอน 3 ทรงมีพระราชดำริท้าวทักจากพระราชทรัพย์ถวายเป็นนิคมกักประจำเดือนแก่พระราชกษัตริย์ พระสงฆ์ สามเณร เปรี๊ยะ มีจิ๋ว ธิทบาทกร เสนาสนะ และที่ดินเกสขี

จ.ศ. 1205 เลขที่ 6 ตอน 33 พระธรรมมุนีวัดมหาธาตุเมืองเพชรบุรีขอรับพระราชทานแลกสวด 6 คน

จ.ศ. 1206 เลขที่ 4/ก ช่วยตมที่มีทุกข์ยากจนบวชเป็นนาคหลวง

จ.ศ. 1206 เลขที่ 13 หมายกำหนดการเกณฑ์ทำฉัตรราชวัตร

จ.ศ. 1206 เลขที่ 7 ตอน 1 ถวายเขียนเพ็ญเดือนแก่พระสงฆ์ที่นังภาวนาธรรมรักษาราม
ในพระอารามหลวง 53 พระอารามตลอดไตรมาส

จ.ศ. 1206 เลขที่ 18 ตอน 2 หมายมอญงานช่างในจะไม่มีเทศน์ที่บ้านพระยาสุรเสนาให้จั่วอหลังหนึ่ง

จ.ศ. 1207 เลขที่ 7 ตอน 2 ให้หล่อรูปพระเจ้าตากเอกพระมณาลย์ พระศรีอาริย์เมตไตร พระอินทร์ ใส่พระไว้ในพระวิหารวัดอรุณราชวราราม

จ.ศ. 1209 เลขที่ 9 ก. จ่ายน้ำแก้มะพร้าวถวายพระธรรมราชาเดือนละ 6 ทะนาน และขึ้น
พระสวดพระปาฏิโมกข์วัดอภัยอารามอีกรูปหนึ่ง

จ.ศ. 1210 เลขที่ 1 ตอน 7 จำเงิน 10 ซึ่งย้ายคนบางเป็นนาทหลวง

จ.ศ. 1212 เลขที่ 12 " 3 เสด็จยังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเพื่ออุปสมบท

อุบาสก ผู้เป็นบุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์

จ.ศ. 1212 เลขที่ 139 ตอน 1 มีรายชื่อพระภิกษุสามเณรสอบเปรียญธรรมที่พระนามและ

นามพระเถระผู้ใหญ่ที่เป็นประธานในการสอบ และพระเถระผู้ใหญ่ที่เป็นแม่กองค่านเทื่อ

และค่านโต นอกจากนี้มีรายชื่อพระเปรียญเก่าและใหม่ที่ได้สอบได้ 20 วัดในปี จ.ศ. 1212

ข) เอกสารอื่น ๆ

หมูกอนสุภาภิตและคำสอน เลขที่ 37 กุ 115 ขึ้น 5/4 มคที่ 6. ชื่อสอนทิพย์ (สมเด็จพระอาจารย์โต วัดระฆัง เฒ่า).

หมูกำนาน เลขที่ 23. พระบรมราชาธิบาย เรื่องจิตรกรรมที่เขียนในพระอุโบสถวัดทองนพคุณ.

หมูกำรภาพ เลขที่ 10 คำรภาพไตรภูมิฉบับหลวงสมัยกรุงธนบุรี.

หมูธรรมคดี, หมูพระวินัยแปลร้อย เลขที่ 35 กุ 107 มคที่ 90. ชื่อโอรสหาญสาส์น.

หมูธรรมคดี. หมูพระราชนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (สา) เลขที่ 3 กุ 107 มคที่ 72. เรื่องขอพระราชทานลาออกจากตำแหน่งที่รั้ง.

หมูประวัต เลขที่ 76 มคที่ 6 กุ 121. เรื่องอภิเนษการระจอกเก่าและเรื่องตั้งธรรมยุติกนิกาย.

2. เอกสารของหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ 13/2 สำเนาพระราชหัตถเลขาเรื่องราษฎรเดือดร้อนที่ดินของวัด

(พลับ) กระหวางพระคลัง เลขที่ 4, 5/5 เรื่องที่เขตวัดโสมนัสวิหาร

พ.ศ. 2442 - 2443.

3. เอกสารของกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

แบบสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับประวัติวัดทั่วประเทศ, กันยายน 2519.

ข. เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชพิธีของรัชกาลที่ 5. พรรณกร :

โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่าราชอาวาส.

พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2499. (พิมพ์ในงานพระเพลิงพระ-
บรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี, 22 เมษายน 2499).

คำร้องราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตน-

โกสินทร์รัชกาลที่ 5. พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตการพิมพ์, 2522.

ทิพาการวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3.

พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503.

เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร :

โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2500.

นายมี มหาตเล็ก. "กลอนเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว".

ใน ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2507.

นิราศเมืองสุพรรณฉบับสมบูรณ์ของสุนทรภู่. พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2509.

บริกเล คี.บี. ประชุมพงศาวดารเล่ม 18. (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31, จดหมายเหตุเรื่อง

มิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม, 15 กุมภาพันธ์ 2379).

ปรมาบุษิตอินรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. พระปฐมสมโพธิกถา. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร :

โรงพิมพ์เลี้ยงเชื่อง, 2482.

ปวเรศวรียาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา และคนอื่น ๆ. เทศนาพระราช-

ประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2483.

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน. พิมพ์ครั้งที่ 3. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กวีพร, 2517).

(ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระอริยวงศา-

คตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปั่น ปุณณศิริ) ณ วัดเทพศิรินทราวาส, 23 เม.ย.

2517).

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404. (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2517).

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 4 ประกาศนิยมเมืง พ.ศ. 2401. (พระนคร : โรงพิมพ์

โสภณพิพรรฒธนากร, 2466). (พิมพ์ในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ครบถ้วน, 5 ตุลาคม 2466).

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาคปริณายก : ส่วนที่ 1 และ 2. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณ
พิพรรฒธนากร, 2469. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส ปีชวด พ.ศ. 2469).

ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2507.

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 67. พระนคร : โรงพิมพ์มิตรอักษร, 2502. (พิมพ์เป็นที่ระลึก
ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงสำลี ยมาภัยพงศ์พิพัฒน์ ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส,
29 เมษายน 2502).

ประชุมพระราชบัญญัติภาษนาฬิในรัชกาลที่ 4 ภาค 2. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
2515. (คณะกรรมการพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระ-
สังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (จวน อุฏฐายี) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส, 17
มิถุนายน 2515).

ปาลเลกซ์. เล่าเรื่องเมืองไทย 2 เล่ม, แปลโดย สันต์ พ.โกมลบุตร. (พระนคร :
สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2516).

ปรียัติธรรมธาดา, พระยา (เทพ ตาลลักษณ). โบราณศึกษา. (พระนคร : โรงพิมพ์
สามมิตร, 2515). (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พ.ศ. หลวง
บรรหารสุวาท ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร, 6 มีนาคม 2515).

พระราชปณิธานในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5. 2 เล่ม. (พระนคร :
โรงพิมพ์สุริยสภา, 2513).

พระราชพิธีสิบสองเดือน, พิมพ์ครั้งที่ 14. (กรุงเทพมหานคร : ศิลปบรรณาคาร, 2516).

รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช. (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2505). (พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ณ นคร)
27 กุมภาพันธ์ 2505).

วชิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. ตำนานวัชรนิเวศ. (ม.ป.ท., ม.ป.ป.).

วชิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. วินัยมยุ เล่ม 2. (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, 2495).

วันรัตนวัดพระเชตุพน, สมเด็จพระ. สังคีตยวงค์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย.

แปลโดย พระยาปรียัติธรรมธาดา (เทพ ตาลลักษณ). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
การศาสนา, 2521.

กิลปากร, กรม. บันทึกรายวันของเจ้าเฮนรี แอร์ลี. แพลโตโย นันทนา วรเนติวงศ์.

(พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2515).

สมมตอมรินทร์, กรมและกรมตำรวจราชานาภาพ. เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.

(พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466).

เสถียร ลายลักษณ์, หนูเรื่อง นาคินพุด และสำราญ เกตวรรัตน์. ประชุมกฎหมายประจำศก

เล่ม 2 - 5. (พระนคร : โรงพิมพ์เคลิเมล, 2470).

สุนทรภู่, พระอภัยมณี. (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2511).

สุภาษิตสุนทรภู่ และสุภาษิตอัครดารา. (พระนคร : โรงพิมพ์พหุภาษาวิทยาลัย, 2510).

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางนกแก้ว นิตยสุทธิ ณ เมรุวัดใหม่อัมพร

อ. สูงเนิน จ. นครราชสีมา, 11 เมษายน 2510.

หนังสือเรื่องเซอร์ ยอน โบว์ริง เข้ามาเมืองไทย ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับ

ประเทศสยาม เมื่อปี พ.ศ. 2398 ตั้งแต่วันที่ 24 มีนาคม - 25 เมษายน.

แพลโตโย เพ่ง พ, ป, บุณนาค. (พระนคร : โรงพิมพ์ศรีธรรมสาร, 2502).

เอกสารอ้างอิง

ก. ภาษาไทย

1. หนังสือ

กริสไวลด์, เอ. บี. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม. แพลโตโย มจ.สุภัทรดิศ

ดิศกุล. (ม.ป.ท., ม.ป.บ.). (มจ. จงจิตรถนอม ดิศกุล ทรงพิมพ์โดย

เสด็จพระราชกุศลในมหามงคลสมัยพระชนมายุเสด็จสวรรคตสมเด็จพระราชบิดา,

29 สิงหาคม 2508).

ขุนช้าง ขุนแผน. (พระนคร : โรงพิมพ์นิยมวิทยา, 2505).

ยี่สุ่น สุนทรภู่. พระประวัติและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุ-

นิตยนิราส. (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2515).

ทำราชานาภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ความทรงจำ. (กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์รุ่งเรือง, 2513).

คำรกราชาภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับ
ตำนานทางพระพุทธศาสนา. (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2514).

คำรกราชาภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. มูลเหตุแห่งการสร้างวัดใน
ประเทศไทย. (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471).

พิมพ์แจกในงานพระอภิเษกพระราชทานพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรกราชาภาพ.
น. ณ ปากน้ำ. ศิลปะกรรมในบางกอก. (พระนคร : โรงพิมพ์เพื่องอักษร, 2514).

บรรจง ปญญาโร (สำอังก์ สุขีทรัพย์). พระจริยวัตรการปฏิบัติกรรมฐานของสมเด็จพระ

พระสังฆราชญาณสังวร (สุก โกเถื่อน). กรุงเทพมหานคร : ศูนย์อักษรกิจ, 2518.

เฟลตส์, จอร์จ ฮาวส์. หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4. พระนคร : โรงพิมพ์รวมมิตรไทย, 2504.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511.

เริง อรรถวิบูลย์. พิธีกรรมนิยมสงฆ์. กรุงเทพมหานคร : ป. พิณาคะการพิมพ์, 2515.

(อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระสุนทรธรรมาจารย์ บัว ธรรมโร ณ เมรุ
วัดอรุณราชวราราม, 9 กรกฎาคม 2515).

เวลลา, วอลเตอร์ เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้า. แปลโดย นิศ ทองโสภิต. (พระนคร :
โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์, 2514).

กิลปากกร, กรม. ประวัติวัดสังฆะกระจาย. (พระนคร : โรงพิมพ์ศิพร, 2510).

สมพงษ์ เกียรียงไกรเพชร. 17 สมเด็จพระสังฆราชไทย. (กรุงเทพมหานคร : เพชรพิทยา, 2516).

สมสมัย ศรีสุพรรณ. โฉมหน้าศักดินาไทย. (กรุงเทพมหานคร : บพิธ, 2517).

สว. พุทธศาสนวงศ์. (กรุงเทพฯ : พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2516).

หนังสือบำรุงนารี เล่ม 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศาลบรรณกิจ, 2449.

อนุমানราชชน, พระยา. เทศกาลสงกรานต์. พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2500.

2. บทความ

คำเนิร เลขะกุล, พ.อ. "วัดเฉลิมพระเกียรติ (นนทบุรี)", สตรีสาร, 9 (กุมภาพันธ์ 2500),
หน้า 103. "วัดบรมนิวาสราชวรวิหาร". สตรีสาร, 8 (มีนาคม 2498), หน้า 52.

เริง อรรถวิบูลย์. "พระ เณร เข็", วารสารวัฒนธรรมไทย, 7 (มกราคม 2511), หน้า 30.

3. เอกสารอื่น ๆ

ธิดา สาระยา. "โครงสร้างของชนชั้นในสังคมไทยสมัยสุโขทัยและต้นอยุธยา (พ.ศ. 1800-2112)".
รายงานผลการวิจัยทุนวิจัยรัชดาภิเษกสมโภชปีงบประมาณ 2518-2519. (จุฬาฯ, 2519).
เอกสารสำนักปฏิบัติธรรมวัดเพลงวิปัสสนา ถนนจรัลสนิทวงศ์ อ.บางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร.

รายชื่อเอกสารทางวิชาการที่จัดพิมพ์แล้ว

- (1) เณรมาลัย ราชภัฏหารักษ์. พัฒนาการเกษตรกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทย พ.ศ. 2435 - 2475. เอกสารทางวิชาการ หมายเลข 2/001 (พฤศจิกายน 23)
- (2) ลำพวรรณ นวมบุญดี. สิทธิและหน้าที่ของสตรีตามกฎหมายไทย. เอกสารทางวิชาการ หมายเลข 2/002 (พฤศจิกายน 23)
- (3) พัยรินทร์ เปี่ยมสมบูรณ์. การปฏิรูปกฎหมายของประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2470 เอกสารทางวิชาการ หมายเลข 2/003 (ธันวาคม 23)
- (4) พวงเพชร สุรัตน์กุล. เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ พ.ศ. 2435 - 2475. เอกสารทางวิชาการ หมายเลข 2/004 (มกราคม 24)
- (5) ชัมพูนท นาครักษ์. บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เอกสารทางวิชาการ หมายเลข 2/005 (กุมภาพันธ์ 24)
- (6) อัจฉรา กาญจนไฉย. การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 ถึง พ.ศ. 2394. เอกสารทางวิชาการ หมายเลข 2/006 (มีนาคม 24)

รายชื่อเอกสารทางวิชาการที่กำลังจะดำเนินการจัดพิมพ์

- (1) ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411 - 2453.
- (2) ละอองทอง อัมรินทร์รัตน์. การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411 - 2475.
- (3) ชมัยโณม สุนทรสวัสดิ์. การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ทางภาคเหนือของไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2439 - พ.ศ. 2475.
- (4) สุนทรี อาสะไวย์. การพัฒนาระบบการชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2431-พ.ศ. 2493.
- (5) สุกธน์ โอเจริญ. ชาวมอญในประเทศไทย : วิเคราะห์ฐานะหลายบทบาทในสังคมไทย ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.

รายชื่อคณะกรรมการบริหารมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

1. นายเสน่ห์ จามริก	ประธานกรรมการ
2. นางเพ็ชรี สุมิตร	รองประธานกรรมการ
3. นางสาวกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
4. นายอวยชัย ยงกิตติกุล	กรรมการ
5. นายสุเทพ สุนทรเกษม	กรรมการ
6. นางสาวสกลัน ชัยประสาน	กรรมการ
7. นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์	กรรมการ
8. นายบรรณิณี เศรษฐบุตร	กรรมการ
9. นายเฉลิม ทองศรีพงศ์	กรรมการและที่ปรึกษากฎหมาย
10. นายปัทมพันธ์ อัคราณชัย	กรรมการและที่ปรึกษากฎหมาย
11. นายเกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม	กรรมการและเหรัญญิก
12. นายชาญวิทย์ เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ
13. นายรังสรรค์ ณะพรพันธุ์	กรรมการและผู้จัดการ